

ДАЛЕЛСАНЧЌ ЧУН РАВАНДИ НАВ ДАР ЖУРНАЛИСТИКАИ ТАДҚИҚОТЌ

ИМКОНИЯТҲО ВА ДУРНАМО

Александр Гороховский

**ДАЛЕЛСАНЌИ
ЧУН РАВАНДИ НАВ ДАР ЖУРНАЛИСТИКАИ ТАДҚИҚОТӢ**

ИМКОНИЯТӢО ВА ДУРНАМО

Александр Гороховский

ББК 76.12(2 тоҷик)

Г-58

УДК 07 (575.3)

Тарҷумон: Иззатманди Саломӣён

Муҳаррир: Хилватшоҳ Маҳмуд

Дизайн: Мухтаров Булат

Далелсанҷӣ чун раванди нав дар журналистикаи тадқиқотӣ: имкониятҳо ва дурнамо

Дастурамал

Муаллиф: Александр Гороховский, 2018 – 114 стр.

Душанбе

«Далелсанҷӣ чун раванди нав дар журналистикаи тадқиқотӣ: имкониятҳо ва дурнамо» методологияи далелсанҷиро муфассал рӯнамоӣ мекунад, ки воситаи асосии тафтиши далелҳо буда асбоби муқовимат ба ахбори бардуруғ дар муҳити муносири расонаӣ мебошад. Муаллифи дастурамал – журналисти маъруфи украинӣ, сармуҳаррири захираи маҳаллии фактчек <http://bez-brehni.com/> Александр Гороховский.

Дастурамал барои доираи васеи хонандагон пешбинӣ шудааст, аммо пеш аз ҳама барои устодон ва донишҷӯёни факултаҳои журналистика, коршиносони соҳаи медиа, ньюс-мейкерҳо, роҳбарони афкори ҷомеа ва блогерҳо, умуман ба ҳамаи онҳое, ки дар соҳаи медиа фаъолият мекунанд, муфид хоҳад буд.

Тарҷума ва наشري дастурамал бо дастгирии молиявии Институти «Ҷамъияти Кушода» Бунёди Мадад дар Тоҷикистон амалӣ гардидааст.

ИНСТИТУТИ «ҶАМЪИЯТИ КУШОДА»
БУНЁДИ МАДАД - ТОҶИКИСТОН

ISBN 978-99975-934-8-1

© Александр Гороховский

Мундарича

ПЕШГУФТОР	5
БОБИ 1. ДАЛЕЛСАНЌИ (ФАКТЧЕК) ЧУН РАВАНДИ НАВИ ЖУРНАЛИСТИКА	9
1.1. Таҷрибаи украинии далелсанҷи (фактчек)	9
1.2. Далелсанҷи – таҷрибаи байналмилалӣ	12
1.3. Санҷиши изҳороти воқеӣ дар Чехия	17
БОБИ 2. КОНСЕПСИЯ ҚОЛАБИ ДАЛЕЛСАНЌИ	23
2.1. Сохтор	23
2.2. Тафовутҳои асосии мафҳуми далелсанҷи	25
2.3. Ҳукмномаҳои далелсанҷи	27
2.4. Далелсанҷи (фактчек) – аналитикаи қолабҳои дастрас	29
2.5. Гуногунии далелсанҷи аз руи муҳтаво ва самт	34
2.6. Гуногунии далелсанҷи аз рӯи шакл	36
2.6.1. Далелсанҷи (фактчек)-аналитика	37
2.6.1. Фактчек-блитс	39
2.6.1. Фактчек-суперблитс	40
БОБИ 3. ОБЪЕКТИ ОМУЗИШИ ДАЛЕЛСАНЌИ	43
3.1. Изҳороти оммавӣ чун объекти асосии омузиш	43
3.2. Сарчашмаҳои изҳорат	46
3.3. Далел (факт), далели дурӯғин (фейк), далелгуна (фактоид)	47
3.4. Дасткорӣ (манипулятсия), популизм. Сабабҳои паҳншавӣ. Нишонаҳои анънавий.	51
3.5. Таснифи изҳороти манипулятивӣ тибқи салоҳияти нотиқ	59

БОБИ 4. ПОЙГОҶ (БАЗА)-и СОБИТКУНАНДА	63
4.1. Бунёд намудани пойгоҳи собиткунанда. Пешгирӣ аз ғалатҳо	63
4.2. Услҳои бештар истифодашаванди исботкунӣ тибқи мафҳуми далелсанҷӣ	68
4.3. Равишҳои инкор – ҷузъиёт ва мисолҳо	72
4.4. Сарчашмаҳои иттилоот. Коркарди додаҳо. Кор бо дархостҳо	76
4.5. Иштибоҳоти маъмултарин – тасниф (классификатсия) ва таъсиррасонӣ ба натиҷаҳои тадқиқот	80
4.6. Ҷанбаҳои мушкилотдори исботи тезисҳо. Ба низомоварӣ. Равишҳои беҳинасозӣ.	82
4.7. Услуби далелсанҷӣ, қолабҳои сарлавҳасозӣ	86
БОБИ 5. МАҲСУЛОТИ ИТТИЛООТИИ ДАЛЕЛСАНҶӢ	90
Замимаи А. Матритсаи мафҳуми далелсанҷӣ	96
Замимаи Б. Махсусиятҳои услубии маводи далелсанҷӣ	98
Замимаи В. Нахустсарчашмаҳои бештар истифодашаванда	101
Замимаи Г. Мафҳумҳои асосии иқтисодӣ (классификатсия, нишонаҳо)	106

ПЕШГУФТОР

Падидаи далелсанҷӣ (фактчек) аз кучо маншаъ мегирад?

Далелсанҷӣ (алҳол дар бештари забонҳо ин истилоҳро ба гунаи англисиаш – фактчек истифода мебаранд) ба унвони як раванди тадқиқоти журналистӣ дар фазои расонаҳои ватанӣ (манзури муаллифи пешгуфтор аз фазои ватанӣ – фазои украинӣ аст) бо суръат ворид шуд. Он дар навбати аввал, ба мавҷҳои тарғиботи ташвиқоти зиддиукраиние вобастагӣ дошт, ки бо шиддат маҷрои иттилоотро бо хабарҳои ошкоро – дурӯғин ва ҷалъӣ пур карда буданд. Расонаҳои украинӣ дар он замон барои сангар гирифтани алайҳи чунин ҷанги иттилоотии тарҳрезӣшудаи доманфаррох омодагӣ надоштанд. Аз ин рӯ, бемуҳобот гуфтан метавон, ки мафҳуми далелсанҷӣ, ки аз ҷониби журналистони касбӣ ба сифати аслиҳа интихоб шуд, дар замони ҳозир «қалъа»-и муҳофизат алайҳи чунин тарғибот шуд.

Қадами навбатии раванди далелсанҷӣ мантиқӣ ва табиӣ буд. Муҳити сиёсӣ ва мансабдорони давлатӣ дар замони бемуҷозотӣ ва адами бемасъулиятӣ барои нутқу баромадҳои оммавӣ, чандон бо суҳанпардозии ДАСТКОРИШУДА (МАНИПУЛЯТСИЯ) одат кунанд, ки таҳрифи руйрости далелҳо, изҳоротҳои популистӣ ба ҳукми меъёр даромаданд. Гузашта аз ин, бисёре аз сиёсатмадорони рада (қатор, даста) -и аввал шиорҳои пешазинтихоботӣ ва баромадҳои худро дар фаъолити минбаъдашон дар раъси ҳукумат ҳам маҳз дар асоси популизм (мардумфиребӣ) ва қаллобӣ дар атрофи мавзӯҳои ҳассос месохтанд. Бо ваъдаҳои хушқу ҳолӣ, ки ҳеҷ пояи ҳисобу китоб ва нақшаҳои амали воқеӣ надоштанд, ин тоифаи бо ном сарварон аз ноогоҳии аксарияти одамон дар мавриди нозуқиҳои ин ё он соҳа суйистифода намуда, моҳирона бо авзоъ ва афкори ҷомеа «бозӣ» мекарданд. Ҳадафашон маълум, яъне васеъ намудани доираи ҷонибдорон – овоздиҳандагон ба хотири қонеъ гардонидани ангезаҳои иқтисодӣ ва сиёсии худашон.

Бинобар ин, вақте ки дар як фурсати кӯтоҳ дар фазои иттилоотии украинӣ якбора якчанд манбаи далелсанҷӣ зуҳур на-

муд, мутахассисонро лозим омад, ки бо ҳаҷми бузурги дурӯғ ва қаллобии сухан дар нутқу баромадҳои сиёсатмадорон ва мансабдорон рӯ ба рӯ шаванд. Дар соли аввали кор дар умум аз ҷониби далелсанҷҳои ин платформа тахминан 1000 изҳороти масабдорон мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Тақрибан 55% онҳо дорои далелҳои дурӯғин буд, ки бо ҳукмномаи «дурӯғ», то 25% – бо «ҳақиқати нопурра» ва танҳо 20% – бо «ҳақиқат» баҳогузори шуданд.

Ин омор тасдиқи «аёнро ҳочат ба баён нест»-ро дорад ва касонеро, ки равиши тадқиқотро дар қолаби далелсанҷӣ медонанд, талқин мекунад, ки онро ҳар чӣ бештар интишор диҳанд.

Таҷрибаи андӯхташуда барои мураттабсозӣ ва таснифи омилҳои асосии далелсанҷӣ, кашф намудани махсусиятҳои марбут ба расонаҳои украинӣ ва муҳити сиёсӣ имкон дод ва ба он таъсиррасон аст, ки чи тавр аз равандҳои нави тадқиқот бояд истифода кард.

Ин китоб як навъ ҷавҳари таҷрибаҳои далелсанҷист, ки дар зимни он пойдевори назариявӣ барои дарки амиқи равишҳои кори ин мафҳум оварда шудаанд. Ин танҳо қадами нахустин барои татбиқ ва интишори ҳадди аксар ва аз ҳама муҳимаш, дарки иқтидор ва моҳияти он аст. Далелсанҷӣ минбари иҷтимоӣ барои баланд бардоштани сатҳи огоҳии шаҳрвандон нест, тавре ки дар доираҳои муайян барғалат чунин мепиндоранд. Оре, ин вази-фаҳоро иҷро менамояд, вале онҳо асли матлаб нестанд.

Далелсанҷӣ (фактчек) дар навбати аввал абзори муқтадир ва муассири ифшо намудани манипулятсияҳои сиёсӣ ва гул заданҳои воқеӣ дар нисбати мавзӯҳои дардноки иҷтимоист. Он воситаи возеҳи ба намоиш гузоштани шоистагии воқеии сиёсатмадорону мансабдорон, платформа барои омӯзиши амиқест, ки бо далелу бурҳон аз сарчашмаҳои кушода тақвият ёфтаанд, ки дар навбати худ амалан иттиҳом бастанӣ рӯзноманигоронро ба субъективият ва манфиатхоҳӣ аз байн мебаранд.

Суханони ҳақимонаи Тарас Шевченко «мубориза баред ва зафар ёбед»-ро аснои истифода аз мафҳуми далелсанҷӣ ва усулҳои муассири он бо таъбири дигар чунин гуфтан ҳам мумкин аст:» ошкор кунед то ошкор шавад».

**ДАЛЕЛСАНЦЇ (ФАКТЧЕК)
ЧУН РАВАНДИ
НАВИ ЖУРНАЛИСТИКА**

БОБИ 1

БОБИ 1. Далелсанҷӣ (фактчек) чун раванди нави журналистика

1.1. Таҷрибаи украинии далелсанҷӣ (фактчек)

Бо таваҷҷуҳ ба таъсири қудратманди фанновариҳои рақамӣ, дар ҷаҳони имрӯза иттилоот ягона маҳсулотест, ки ҳамаи шуморааш дучанд мешавад. Суръати факулдда баланди паҳншавии иттилоот ҳам боз як дорои замони мост. Барои истифода аз ин ё он иттилоот чун воситаи бунёди афкори муайян ва қолабҳои рафтору амал – шумораи зиёди каналҳои тавлид ва интишори иттилоот пойдевори мустақам месозанд. Ҳамчунин, фанновариҳои таблиғотӣ (пиар) маҷрои расонаҳоро бо абзорҳои таъсиррасонӣ-унсурҳои популизм ва манипулятсия ғанитар мегадонанд.

Истифода аз ин шаклҳо дар сутуҳи мухталиф – аз байнадавлатӣ то сатҳи сиёсати дохилии давлат – ба олам «чангҳои иттилоотӣ»-ро мутлақо дар қолабҳои дигар, дар шакли қавитар ва харобиовартар аз қабл, пешниҳод менамояд.

Имрузҳо «чангҳои иттилоотӣ» миёни гурӯҳҳои зер:

- этилофҳои низомӣ ё иқтисодӣ ва сиёсии байналмилалӣ;
- давлатҳои ҷудоғона ва гурӯҳи давлатҳо;
- бахшҳои сиёсӣ, ҳизбҳо ва ҳаракатҳо дар дохили кишварҳо;
- арбобони алоҳидаи сиёсӣ, давлатӣ ва ҷамъиятӣ;
- гурӯҳҳои таъсиргузори ҷамъиятӣ идома доранд.

Дар рафти чунин чангҳои иттилоотӣ тавассути суҳангӯӣҳо ва платформаҳои гуногуни иттилоотӣ (расонаҳо ва шабақаҳои иҷтимоӣ) ба дӯши оммаи васеъ андешаҳои тасҳеҳшуда ва назари дилхоҳашонро дар мавриди ҳодисаҳо ва баҳои мӯяян ба падидаҳоро бор мекунанд. Популизм ва манипулятсия (ва ғолибан ошкоро далелҳои нодурустро дар пардаи гуё бо ҳуҷҷатҳои мустанад тасдиқшуда) анқариб асоситарин равишҳои «воридсозӣ» чунин қолабҳо миёни оммаи васеъ мегарданд.

Маҳз барои ифшо намудани популизм, манипулятсия, далелҳои номуътамад дар нутқи сухангӯёни сатҳҳои мухталиф ва мақолаҳои дар расонаҳо дарҷшуда далелсанҷӣ чун абзори замонавии тадқиқот равона шудааст, ки дорои муҳтавои нодир ва махсусияҳои техникаст.

Нахустин манбаъҳое, ки дар қолаби далелсанҷӣ кор кардаанд, зиёда аз 30 сол қабл зухур намудаанд ва имрӯз шумораашон дар ақсои олам бештар аз 60 адад аст. Платформаҳои далелсанҷӣ дар мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ, дар қораи Африқо, дар Аврупои Ғарбӣ мавҷуданд. Шабакаи бузургтарини манбаъҳои далелсанҷ бо теъдоди беш аз 30 платформа дар Амрикоист. Дар Аврупои Шарқӣ далелсанҷӣ дар кишварҳое чун Чехия, Лахистон (Полша) ва Литва вучуд дорад. Соли 2014 нашрияҳои далелсанҷӣ дар Гурҷистон ва соли 2015 дар Украина пайдо шуданд.

Далелсанҷони тамоми кишварҳо ба қоидаҳои асосии ассосиатсияи байнмилалии далелсанҷҳо таъя мекунанд, ки ба таври мунтазам анҷуманҳо барои табодули таҷриба мегузаронад, манбаҳои мавҷударо дастгирӣ менамояд ва барои пайдоиш ва рушди манбаъҳои нав мусоидат менамояд.

Манбаъҳои далелсанҷӣ дар ҳар кишваре вижагии худ, манзалат ва эътирофи мухталиф дар муҳити коршиносонро доранд. Аз ҷумла, дар Амрико нашрияҳое, ки ба далелсанҷӣ машғуланд, обрӯ ва нуфузи баланди ҷамъиятӣ доранд – ба тадқиқоти онҳо бовар доранд, аз он иқтибос меоранд ва чун абзори назорати сиёсатмадорон аз он истифода мебаранд. Мисоли маъруф: қабл аз мубоҳиса миёни ду конгресмен аз неруҳои сиёсии мухталиф якеро махсус ҳушдор намуданд, ки нутқи ӯро тавассути далелсанҷӣ таҳлил хоҳанд кард. Дар натиҷа дар нутқи он сиёсатмадор паёму ваъдаҳои популистӣ ва далелҳои дурӯғин 70% камтар аз нутқи рақибаш буданд.

Ба сифати намуна аз «махсусиятҳои миллӣ» метавон кори манбаи далелсанҷии Demagog.cz аз Чехия-ро мисол овард. Коршиносони он тамоми изҳороти сиёсатмадоронро таҳлил менамоянд, ки дар шоу-барномаи сиёсии ҷарҳафтаинаи телевизиони дар малакат машҳур садо медиҳанд.

Алҳол дар Украина консепсияи далелсанҷӣ дар се манбаъ тақдим мегардад:

- **Stopfake.org** – фаъолияти асосиаш аз мубориза бо тарғиботи зиддиукраинӣ, изҳороти ва далелҳои беобруқунандаи Украина иборат аст;
- **VoxCheck** – дар асоси платформаи таҳлилии мустақили VoxUkraine бунёд шудааст ва ба таври мунтазам изҳороти сиёсатмадорони аршадро тафтиш мекунад;
- **FactCheck** – платформаи таҳлилиест, ки коршиносонаш ба ғайр аз он ки изҳороти сиёсатмадорони украиниро таҳлил менамоянд, ҳамчунин роҳу равишҳо ва қолабҳои нави далелсанчиро таҳия менамоянд, дар ин самт фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ мебаранд ва тавассути гузаронидани тренинҳо далелсанчиро дар минтақаҳо ривоч медиҳанд.

Илова ба манбаъҳои зикршуда, боз якчанд расонаи маъруфи ватанӣ гоҳ-гоҳ мақолаҳои тадқиқотӣ дар қолаби далелсанҷӣ ё ба он наздик, ба табъ мерасанонанд, вале маҳз бо далели набудани системанокӣ дар тақдими мақолот ва хуб надониستاني равиши далелсанҷии онҳо, ин раванд тавассути платформаҳои иттилоотии мазкур рушд намеёбад.

1.2. Далелсанҷӣ – таҷрибаи байналмилалӣ

Тафтиш кардани изҳороти расмӣ-воқеӣ падидаи Аврупои марказӣ нест. Ҳанӯз соли 2003 дар ИМА лоиҳаи factcheck.org. таъсис ёфта буд. Тахминан чор сол баъд боз як платформаи далелсанҷӣ – Politifact пайдо шуд, ки дар соли 2009 барои фаъолият соҳиби ҷои маъруфи Пулитсер гардид. Ин ҷоиза, дар баробари дигар хубхояш, боз аҳамияти дигаре дошт, яъне эътирофи расмӣи далелсанҷӣ ба унвони як самти ҷиддӣ дар журналистика буд.

Метавон гуфт, ки дар соли 2003 афзоиши босуръати теъдоди лоиҳаҳои рух дод, ки ба санҷиши изҳоротҳои воқеӣ дар саҳни сиёсат машғуланд. Ва бо қатъият метавон иброз намуд, ки ин ҷараён бо мурури замон заиф нашуд. Соли 2004 алақай 44 лоиҳаи фаъол, пас аз як сол бошад, 64 созмони далелсанҷӣ арзи вучуд намуд, дар соли 2006 ин рақам ба 96 ва гузориши охиринаи Duke census, ки таҳти роҳбарии Билл Адаир ва Марк Стентсел омода шудааст, дар бораи 114 лоиҳае мегӯяд, ки дар 47 кишвари олам амал мекунанд (Stencel 2017).

Дар моҳи сентябри соли равон платформае бо номи Шабаккаи байналмилалӣи далелсанҷӣ – IFCN таъсис ёфт, ки ҳадафаш назорат ва пуштибонӣ аз фаъолияти лоиҳаҳои далелсанҷист (Poynter 2015). IFCN дар як муддати кӯтоҳи мавҷудияташ ба бозигари арзишманди доираи далелсанҷон табдил ёфт ва ғояи далелсанҷиро ба сатҳи васеи байналмилалӣ баровард. Ҳамчунин, гуногунии анвои лоиҳаҳои далелсанҷӣ ва мутобиқан шеваҳои арзёбии изҳороти (гуфтаҳо)-и воқеӣ қобили зикр аст.

Фактчекинг дар гуногуннавъии тавонмандист!

Дар назари аввал гуё чунон аст, ки санҷиши изҳороти воқеӣ майдони фаъолияти дақиқан муайян ва хело маҳдуд аст ва барои муносибати эҷодкорона ё равиши хоса маҷоли кофӣ надорад, вале дар асл ин тавр нест. Интиҳоби бевоситаи изҳороти воқеӣ, ки барои ҳама лоиҳаҳои умумист ва тибқи қоидаҳои дақиқ сурат мегирад, дар платформаҳои мушаххас дорои тавофутҳои калон аст.

Баъзе лоиҳаҳои масалан, Demagog.cz, тамоми изҳороти воқеиро месанҷад, ки дар нутқи мушаххас садо додаанд, ди-

гарон равиши бештар прогматикӣ доранд ва масалан, танҳо ба изҳороти дуруғин мутобик ба аҳамият ва доғ будани мавзӯ та-маркуз мекунанд. Ҳар ду роҳ афзалияҳо ва нуқсонҳои худро до-ранд. Дар ҳолати аввал аксаран коркарди теъдоди зиёди изҳор-рот лозим меояд ва табиист, ки бо он ҳам шакли баҳогузори ва ҳам исботи он – таҳлили кӯтоҳтар бо фарогирии камтар – му-тобикат мекунанд. Аз тарафи дигар, чунин равиш ба хонанда манзараи ҳамаҷонибаи баҳс ё мусоҳибаи баррасишавандаро медиҳад, зеро на танҳо дараҷаи пурраи изҳороти расмиеро, ки сиёсатмадор истифода кардааст нишон медиҳад, балки ҳамчу-нин шумораашонро ҳам. Дар чунин ҳол, хонанда худаш муай-ян менамояд, ки то кадом андоза маълумоте, ки сиёсатмадор нутқашро дар пояи он сохтааст, мудаллал аст. Дар ҳолати дуюм, бо назардошти интиҳоб ва теъдоди камтари изҳороте, ки дар маҳдудай як санҷиш бояд коркард шаванд, метавон аз назари таҳлил ва муҳтаво, изҳорои ҷудоғонаро амиқтар баррасӣ намуд.

Боз як ҷанбаи мусбати чунин интиҳоб зарфияти васеъ дар нисбати мароқи ҷомеа аст, зеро изҳорот дар асоси аҳамият ва доғ буданаш ҳадафмандона баргузида мешавад. Ҷиҳати ман-фии чунин равиш, аз тарафи дигар, маҳз ҳамин интиҳоби мақ-саднок ё фокуси яқҷонибааш аст. Яъне хонанда таҳлили му-фассали ҳамин мавзӯи дилхоҳро мегирад, вале имкони сохтани манзари комилро, чун ҳолати аввал надорад.

Дар байни лоиҳаҳои далелсанҷӣ ҳам лоиҳаҳои журналистӣ (Politifact, Washington Post, Factcheck), ҳастанд ва ҳам лоиҳаҳои ки бештар ба муҳити академикӣ (Demagog.cz/sk/pl, VoxUkraine) майл мекунанд. Дар ин ҳол, бе шакку шубҳа, гуфтан нашоҷад, ки кадоме бештар аст. Санҷиши изҳороти воқеӣ ҳунарест, ки бояд онро аз худ кард ва метавонӣ муаваффақ шуд ё ноком, сарфи назар аз он муҳите, ки берун омадаӣ.

Шарҳу тафсириҳои гуногуни роҳҳои баҳогузори ба изҳоро-ти санҷидашуда сухани ба ғӯшаи фаромушӣ рафта нест. Аз як су, лоиҳаҳои дорем, ки ба дараҷабандии (шкала) арзёбӣ тарҷеҳ медиҳанд ва аз сӯи дигар лоиҳаҳои ки аз роҳи таснифи (кате-горияҳо) арзёбӣ рафтаанд. Ин ҷо, албатта, «тарафдорон» ва «-муқобилон» ҳастанд. Дараҷабандӣ (шкала) имкони истифода аз навъи бештар динамикии баҳогузори медиҳад, ки метавон бай-ни изҳороти дурусти комилан мудаллал ва қисман мудаллал та-фовут гузошт. Ин барои баъзеҳо арзёбии одилонатар аст, вале талаботи бештар барои ба даст овардани тавофуқи натиҷаҳоро

хостор аст. Агар имкони бештар барои баҳогузори мавҷуд аст, пас зарурати ҳушёрии бештар ҳангоми баҳогузори зарур аст. Метавон гуфт, ки дар чунин вазъ бисёр чиз ба таври муайян аз таҷрибаи далелсанҷ вобастагӣ дорад.

Истифодаи категорияҳои дақиқан муайян ба назар осонтар менамояд. То ҷо чунин ҳам ҳаёт, вале ба ҳеҷ ваҷҳ ин маънои кори содари надорад. Категорияҳо, маъмулан, камтаранд ва дар чунин ҳол риояи тавофуқи натиҷаҳо одитар аст, зеро ин категорияҳо сарҳадҳои муайяни қавӣ доранд:» баёни дурусти мудаллал» дар муқобили «баёни нодурусти далелҳо». Ба истилоҳ минтақаи бетараф, ки дар дараҷабандӣ малҳуз аст (намоён аст), дар ин ҷо чандон назаррас нест. Аз тарафи дигар, камбудии ин равиш зарурати мувофиқат кардан бо изҳоротест, тақдираш дар сари мӯест. Масалан, маълумоте, ки дар заминаи комилан муносиб нишон дода шудааст, вале бо андак иштибоҳи беарзиш. Чунин изҳорот аксаран дурӯғин шумурда мешавад, ки барои бархе метавонад чандон одилона наамояд.

Чунин гуногуннавь метавонад эҳсоси беназмӣ ва ғолибан таасуроти манфири бедор кунад, вале бояд дарк кард, ки маҳз ҳамин тафовут масдари ҷусторҳои беинтиҳо барои лоиҳаҳои нав ва мавҷуда аст, ки метавонанд таҷрибаи дигаронро биомӯзанд ва бо кори худ қиёс кунанд. Ҳамчунин, то ҳамин ҳоло қоидае ҳаёт, ки тамоми лоиҳаҳо, агар воқеан мехоҳанд узви ҷомеаи далелсанҷон бошанд, бояд талаботи асосии консепсияи далелсанҷиро риоя наамоянд.

Кодекси ахлоқи далелсанҷӣ-қафолати сифат

Чизе, ки то дирӯз қоидаи наонавишта буд, аз имруз талаботи расмӣ ва қафолати сифат шуд. IFCN аллақай дар соли 2016 кодекси ахлоқро пешниҳод намуд, ки баъд шумораи зиёди лоиҳаҳо ба он пайвастанд. Кодекс натиҷаи заҳматҳои чандинмоҳа ва пайдоиши тавофуқи ҷомеаи далелсанҷон аст. Аз соли 2017 раванди назорат амал мекунад, ки аз ҷониби сохтори коршиносони мустақил иҷро мегардад. Тақрибан ҳар як лоиҳаи далелсанҷӣ, агар хоҳиши онро дорад, ки тасдиқи расмӣ мутобиқати амалашро бо кодекси ахлоқ бигирад, бояд аз баҳогузори коршиносон бигзарад

Кодекси ахлоқи IFCN ба қоидаҳои зер таъя мекунад:

1. Қоидаи бетарафӣ ва адолат

Дар доираи далелсанҷӣ ҳамон меъёрҳои ҳастанд, ки дар ҳама гуна санҷишҳои изҳороти воқеи истифода мешаванд. Дар гузоришҳои таҳлилии кушиш мекунад, ки ба сатҳи баланди объективият ноил шаванд ва аз касе ҷонибдорӣ накунад. Барои ҳама гуна санҷиш аз критерия ва тартиби ягона кор мегиранд ва танҳо дурустии фактологӣ санҷидашаванда баҳои ниҳоиро муайян менамояд. Ҳангоми тафтиш ба субъективизм набояд роҳ дод.

2. Қоидаи шаффофияти сарчашмаҳо

Хулосаи санҷишҳо бояд тақрор шаванд, то ҳар хонанда имкони дубора тафтиш намудани натиҷаҳои нашршударо дошта бошад. Аз ин ру, бояд тамоми сарчашмаҳои истифодашуда нишон дода шаванд, то ки ҳар нафаре онҳоро пайдо намояд ва дар асоси онҳо таҳлили изҳороти мазкурро тақрор намояд. Истисно ҳолатест, ки наشري номи сарчашма метавонад боиси хатар бошад, аммо дар ҷунин вазъ ҳадди аксари маълумот пешниҳод мегардад.

3. Қоидаи шаффофияти маблағгузорӣ ва созмонҳо

Манбаҳои маблағгузор бояд комилан шаффоф бошанд. Агар лоиҳа аз созмони дигар кӯмак мегирад, бояд кафолат дод, ки он созмон ба ҳеч вазъ дар объективияти тафтиш ва баҳои ниҳой таъсиргузор нест. Ҳамчунин бояд иттилооти касбӣ оид ба аъзои раёсати он созмон ҷоп кард ва сохтори ташкилот ва мақоми ҳуқуқи онро шарҳ дод. Ҳамчунин, шабака (канал)-и дастраси иртибот бо хонандаро бояд таъмин намуд.

4. Қоидаи шаффофияти методология

Шарҳ додан ва нашр намудани методологияе, ки барои интиҳоби изҳорат, санҷиши он, тасҳеҳ ва ҷоп истифода мешавад, зарур аст. Ҳамчунин, манбаҳои далелсанҷӣ аз хонандаҳо даъват мекунад, ки агар хоҳиши тафтиши ин ё он изҳороти воқеиро дошта бошанд, ба онҳо муроҷиат намоянд.

5. Қоидаи тафтиш ва тасҳеҳи арзёбӣ

Талабот оид ба ислоҳ намудани ҳукмномаи нашршуда дақиқан муайян шудааст. Тасҳеҳ ва тағйирот бо овардани да-

лелҳои мувофиқ нашр шуда, бо талаботи муайян мувофақа мешаванд

Аз матлаби боло метавон натиҷагирӣ намуд, ки кодеси қабулшуда натанҳо кафолати сифат, балки ҳамчунин унсури таъвонои муттаҳидқунанди ҷомеаи далелсанҷон ва ҳамзамон сарчашмаи имконоти нав ва рушд аст (ҳамкориҳо дар самти «*fake news*» бо далелсанҷи Facebook).

Далелсанҷӣ аз дастовардҳои аҳди постмодернизм аст

Тафтиши гуфтаҳои воқеии сиёсатмадорон дар даҳсолаи ахир падидаи умумибашарии машҳуре шуд, ки табиист ҷомеаи чеҳиро низ дар қанор намонд (дар бахшҳои оянда дар ин бора муфассалтар гуфта мешавад).

Сабаҳои авҷ гирифтани тафтиши гуфтаҳои воқеии сиёсатмадорон бисёранд, вале ғолибан асосиашон ниёзи мадум ба гунае ҳазм намудан ё дарк кардани он иттилоот аст, ки чӣ аз тариқи расонаҳои классикӣ ва чӣ шабақаҳои иҷтимоӣ ё интернет ворид мешавад. Тағйироти назаррас дар дастрасӣ ба иттилоот зарурати бечуну чарои қорқарди оқилонаи онро тақозо намуд, то ки пайдо намудани роҳ андаруни он осонтар гардад. Ҳарчанд ба назар мерасад, ки далелсанҷӣ қорест, ки метавон ба таври автоматикӣ анҷомаш дод, аз ҳақиқат дур аст шумурдан ки ҳар нафаре ба хотири қунҷовии одӣ қодир аст тамоми изҳороти воқеиро тафтиш ё назорат қунад, ки оё хабарҳое ки мегирад бо ҳам муҳолифат доранд, ба ҳақиқат мувофиқат меқунанд, ё баръақс аз қатегория *fake news* ҳастанд. Чизе ба ин монанд алҳол аз олами тахайюл аст. Абзоре, ки метавонад дар ин ҷода ба мо қўмак нақояд, маҳз санҷиши изҳороти воқеӣ аст. Табиист, ки он танҳо аз назорати одии якчанд нишондиҳандаи фактологӣ иборат нест, балки шарҳу тафсири дигар маълумотро ҳам фаро мегирад. Иттилоот аз қаринаҳои дуруст ва қор бо сарчашмаҳо мавриди санҷиш қарор мегиранд. Танҳо бо чунин маҷоли васеъ дидани раванди далелсанҷӣ метавонад имқони дарқи ҳиссаи рўзонаи ахбор ва додаҳои навро осонтар қунад.

Ҳадафи далелсанҷӣ дар замири одамон бедор қардани тафакқури интиқодӣ, сари иттилоот андеша қардан аст, на ба таври автоматикӣ қабул қардани он.

1.3. Санчиши изҳороти воқеӣ дар Чехия

Назаре ба кори далелсанҷӣ дар ҷомеаи чехӣ. Алҳол дар он ҷо аслан ду субъект дар ин самт фаъолият доранд ва ҳарчанд ки Demagog.cz ягона лоиҳаи далелсанҷии дарозмуддат аст ва дар асоси он модели маркази аврупоӣ ё чехӣ намоиш дода мешавад, ҳадди ақал зарур аст, ки аз лоиҳаи ҷавонтар – Faktus ҳам ёдовар шавем.

DEMAGOG.CZ: Аз лоиҳаи донишҷӯён то созмони ҷамъиятӣ

Demagog.cz дар оғози соли 2012 чун ташаббуси донишҷӯёни факултаи тадқиқоти иҷтимоии Донишгоҳи Т. Г. Масарика, дар шаҳри Брно арзи вуҷуд намуд. Дар пайравӣ аз донишҷӯёни словакӣ онҳо қарор доданд, ки лоиҳае созанд, ки дар муҳити сиёсии кишвар ба гуфтаҳои воқеӣ, дурустии онҳо ва ҳамзамон дар ихтиёри ҷамъият гузоштани чунин маълумот ва ҳамин тавр дастгирӣ аз рағбати он ба вазъи сиёсӣ дар кишвар таваҷҷуҳ намояд.

Бо вуҷуди он ки дар ибтидои фаъолият сатҳи баланди таваҷҷуҳ ва ҳатто шавқмандӣ ба даст омад, дар ҷомеаи чехӣ ин лоиҳа чун ташаббуси донишҷӯён ва баъзан нописандона қабул гардид. Дар марҳилаи мавҷудияти панҷсолаи хеш Demagog.cz ҷояшро дар фазои расонаҳои чехӣ пайдо кард, қабл аз ҳама бо шарофати кори доимие, ки ҷавобгӯӣ меъёрҳои муайян буданд. Ин ҳамчунин боиси тағйири қабули лоиҳа гардид, ки ба он дигар на чун «ғуруҳи донишҷӯён чизеро таҳлил мекунад», балки чун созмони ҷамъиятии маъмулие муносибат карданд, ки бо методология дақиқан муайян изҳороти расмиро тафтиш менамояд.

Бо таваҷҷуҳ ба чунин тағйирёбӣ ва кори доимӣ собиқ ташаббуси донишҷӯён соҳиби номаи зътимод дар ҷомеаи чехӣ ва имкони ҳамкорӣ бо субъектҳои дахлдори майдони расонаҳо, аз ҷумла, бо маҷаллаи «Respekt» гардид. Дар оянда тасмим дорад ҳамкориро бо телевизион ва радиоҳои ҷамъиятӣ ба роҳ монанд, ки ба васеъ шудани аудиторияи тарҳ мусоидат менамояд.

Методология дар сафи аввал

Асоситарин ва ҳамзамон муҳимтарин вазифаи далелсанҷӣ таъхиси изҳоротест, ки қобили санҷиш аст. Дар умум метавон гуфт, ки сухан дар бораи мақулае меравад, ки асоси он далеле ҳаст. Асоси фактологӣ метавонад дар шакли арқом (масалан, нишон додани сатҳи бекорӣ бо фоиз), айёнигардонии фаъолияти шахс ё субъекти муайян дар гузашта (овоздиҳӣ ба қонун) ё маҷрои ҳодисаҳои таърихӣ бошад.

Дар ҳамин ҳол, изҳорои сиёсӣ, андешаҳои меъёрӣ ё пешгӯиҳои оид ба натиҷаҳои ҷорабиниҳои сиёсӣ ва ғайрисиёсӣ мавриди санҷиш қарор намегиранд. Сабабаш, алабатта, мавҷуд набудани асоси фактологӣ дақиқ дар чунин изҳорот аст.

Ҳарчанд ки муассисони Demagog.cz (мисли ҳамтоёнашон аз Demagog.sk) аз манбаъҳои далелсанҷии амриқойи FactCheck.org (FactCheck.org 2017) ва Politifact (Politifact 2017) пайравӣ намудаанд, ки охиринаш ҳатто сазовори ҷои Пулитсер барои фаъолиятш шуд, метавон бидуни шубҳа зикр намуд, ки аз нуқтаи назари равиши методологии мушаххас, сухан аз пайравии бавосита меравад, зеро услуби интиҳоб, коркард ва баҳогузорӣ фарқкунанда ва дорои махсусиятҳои маҳаллӣ (чехӣ, словакӣ, лаҳистонӣ ва маҷорӣ Demagog) аст.

Масалан, агар дигар созмонҳое, ки ба далелсанҷӣ машғуланд, ба маълумот аз равиши интиҳобӣ кор гиранд ва хусусияташон ғолибан зарфияти изҳорот дар мавриди рағбати оммаи васеъ ба он бошад, ки умуман кори мантиқӣ аст, Demagog.cz роҳи камтар прагматикиро интиҳоб менамояд, яъне тамоми изҳороти воқеиеро месанҷад, ки дар доираи як барномаи телевизион, ё мубоҳисаи радиой ё мусоҳибае садо додаанд.

Ин тафовут ҳатман муҳити донишгоҳиро инъикос менамояд, ки дар он ташаббусҳои аврупоӣ-марказӣ зухур намуданд (дар оғози сохтани лоиҳаи донишҷӯи бахшҳои сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ меистоданд), дар ҳоле ки лоиҳаҳои мазкур, моҳиятан, чун маҷоли нави кори журналистӣ таъсис ёфтаанд. Албатта, ин ба ҳеч сурат афзалияти як равишро нисбат ба дигараш дар назар надорад.

Модели чехӣ: чор категорияи баҳогузорӣ ва се дараҷаи назорат

Яке аз махсусиятҳои модели чехӣ чор категорияи асосии баҳогузорӣ аст, ки бо кумаки онҳо изҳороти воқеӣ арзёбӣ мешавад. Минбаъд ин категорияҳо бо мисолҳои айёни шарҳ дода мешаванд.

1. Ҳақиқат

Изҳоротро метавон метавон ба гунаи дуруст баҳогузорӣ намуд, ба шарте ки иттилооти мӯътамади мудаллал дар контексти дуруст истифода шуда бошад.

Намуна (Demagog 2017a):

«Вакилон қонунро қабул мекунанд, вале мо тибқи ҳолати қонунгузорию андоз (дар парлумони Аврупо (Европарламент) – ишора аз Demagog.cz) онро тасдиқ намекунем».

Ин изҳорот ҳамчун дуруст арзёбӣ шудааст, бо он далел, ки қонунгузорию андоз ҳақиқатан ҳам дар салоҳияти кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупост ва вазифаи Европарламент танҳо аз тасдиқи меъёрҳои ҳуқуқии ИА иборат аст, ки онҳоро комиссияи аврупоӣ пешниҳод менамояд.

2. Дурӯғ

Изҳоротро метавон дурӯғ шумурд, дар ҳолате ки агар қисмати фактологӣ бо маълумоти ба ҳамагон дастрас мувофиқат намекунад, ё ки чунин иддаъо аз ҷониби сарчашмаҳои ба ҳамагон дастраси мушобеҳ тасдиқ намешавад.

Намуна (Demagog 2017b):

«60% хатмкардагон (муассисаҳои педагогии таълимӣ) ба мактабҳо намераванд».

Ин изҳоротро метавон чун дурӯғ баҳогузорӣ намуд, зеро яқинд маводи таҳлилии ба ҳама дастрас (масалан, таҳлилии «Ячейкаи сиёсати таҳсилот», ки Вазорати маъорифи Ҷумҳурии Чехия маблағгузорӣ намудааст) нишон медиҳанд, ки зиёда аз 60%-и хатмкардагони факултаҳои педагогӣ аз рӯи ихтисос ё ихтисосҳои монанд ба кор гирифта мешаванд.

3. Иддаои фиребо

Гуфта (баён) фиребанда маҳсуб аст, агар далели муътамад, вале дар контексти нодуруст истифода шудааст, ё ки аз матни ибтидоӣ ҳадафмандона қанда гирифта шудааст. Ба ин категория муқоисаҳои мувофиқатнакунанда ё бечо ҳам дохил мешаванд.

Намуна (Demagog 2016):

«Ширкати Housing & Construction ширкати муваффақе аст, ки дар Исроил садҳо километр роҳ сохтааст».

Ин иддао фиребанда аст, зеро муаллиф ба таври сунъӣ иртибот байни корхона ва шуҳрати мавқеи онро дар ҳолати воқеие месозад, ки дар лаҳзаи фармоиш номаълум буд.

4. Санҷиш ғайримумкин аст

Изҳороте, ки сазовори ин баҳост, имкони санҷидан надорад, дар ҳоле ки дарёфти сарчашмаи мувофиқи тасдиқ ё инкоркунанда доир ба дурустии фактологӣ вучуд надорад, яъне дар асоси иттилооти ба ҳама дастрас имкони тасдиқ ва инкори он нест.

Намуна (Demagog 2017с):

«Ҳамоишҳо ҳамасола ба таври доимӣ дар ҷашни Троицкаи муқаддас мегузаранд. Дар бораи он мубоҳиса мекунем, ки шояд, аз ҲХД (ҳизби христианӣ-демократӣ) намоёндагони зиёд ширкат доштан».

Бо така бар маълумоти дастраси ҳамагон имкони тасдиқ ё инкори нияти иштироки намоёндагони ин ҳизб дар ҳамоише нашуд, ки ҳамасола дар ҷашни нузули руҳи муққадас барпо мешавад. Ин баёния ҳамчуноне, ки санҷишаш ғайримумкин аст, арзёбӣ мегардад.

Қисми ҷудонашавандаи чунин низоми баҳогузори назорат аст, ки бояд дар навбати аввал объективият ва бозғатимодии баҳогузори интиҳобшударо таъмин намояд. Demagog.cz барои ин кор аз **моделҳои сезинаӣ (сезинадор)-и назорат истифода мекунад**, ки дар оғоз таҳлилгар изҳоротро тафтиш карда, ҳукномаи пешакии баҳогузори муқаррар менамояд ва минбаъд тадқиқот ба сурати зайл сурат мегирад:

1. Коршиноси № 1 асосноккунӣ, сарчашмаҳо ва баҳоро назорат намуда, дар ҳоли тасдиқ, онро ба коршиноси № 2 мефиристад.

2. Коршиноси № 2 айна ҳамагонро анҷом дода, агар бо баҳои коршиноси № 1 мувофиқ бошад, ҳулосаашро ба методологияи асосӣ пешниҳод мекунад

3. Сарметодолог назорати ниҳоии баҳогузори анҷом медиҳад ва агар ба натиҷа расад, ки тадқиқот дуруст сурат гирифтааст, онро нашр мекунад

**КОНСЕПСИЯ
ҚОЛАБИ
ДАЛЕЛСАНҶИ**

БОБИ 2

БОБИ 2. Концепсия қолаби далелсанҷӣ

2.1. Сохтор

Пеш аз баррасии махсусиятҳои структураи маводи дар қолаби далелсанҷӣ иншошуда, зикри кутоҳи структура ва унсурҳои асосии тадқиқоти журналистикаи суннатӣ зарур аст. Маъмулан тадқиқот аз унсурҳои зер иборат аст.

Чадвали № 1. Структураи тадқиқоти классикӣ

Объекти тадқиқот	– далели муайяни такондиханда; – ҳодисае, ки тадқиқот меҳаҳад; – падидае, ки ба таҳлил ниёз дорад – изҳороте, ки бояд инкор ё тасдиқ шавад; – шаҳодати мустанад / ҳуҷҷате, ки дурустӣ ё нодурустиаш бояд собит шавад.
Пойгоҳи исботкунанда	додаҳои омории гуногун, далелҳои мустанад, ҳуҷҷат ва шаҳодати иштирокдорон ва шохидон; далелу ҳуҷҷатҳо метавонанд ҳам аз сарчашмаҳои расмӣ ва ҳам беруна бошанд.
Шарҳи коршинос ё хулосаи он	арзиши тадқиқотро баланд мебардорад, пойгоҳи собиткунандаро тасдиқ ё инкор мекунад. Барои рафъи субъективияти андешаҳо/ баҳогузориҳо барои шарҳ ду ва зиёда коршинос ҷалб карда мешаванд.
Шарҳи ҷонибҳои тадқиқот	объективиятро илова мекунад, беғаразии тадқиқотро тайид мекунад.
Хулоса	арзёбии таҳлили маҷмӯи маълумоти тадқиқот, ки тавассути андешаи муаллиф пешниҳод мегардад.

Фактчек (далелсанҷӣ) – дар шакли муосираш навъе аз гузинаи тадқиқоти журналистӣ аст, чунки аз рӯйи моҳияташ унсурҳои умумии шабеҳ дорад, яъне:

- объекти тадқиқот;
- пойгоҳи исботкунанда;
- ишора ба сарчашмаҳои босалоҳият;
- шарҳи коршиносон;
- хулосаи мантиқӣ.

Дар айни замон ин унсурҳои структурӣ дар мафҳуми далелсанҷӣ махсусиятҳо ва тавофутиҳои назараси худро доранд.

Ҷадвали № 2. Структураи тадқиқоти далелсанҷӣ

Объекти тадқиқот	изҳороти оммавии (баъзан далели такондиҳанда)-и шахсе, ки тадқиқ мешавад.
Моҳияти масъала	муқаддимаи иттилоотии иборат аз шарҳи иловагӣ, ки қабл аз унсурҳои исботкунанда вучуд дорад.
Исбот ва далелҳо	далелҳо, омор, ҳуҷҷатҳо ва шоҳидони ҳуҷҷатҳо, ки аз сарчашмаҳои кушодаи расмӣ ба даст оварда шудаанд; Маълумот аз коршиносон, ки бо шаҳодати мустанад ё бо ишора ба сарчашмаҳои кушода таҳким шудаанд.
Ҳукмнома	хулоса-ҳукм: дурӯғ, ҳақиқат ё нимҳақиқат бо шарҳи мудаллалӣ кӯтоҳ.

2.2. Тафовутҳои асосии мафҳуми далелсанҷӣ

Чӣ тавре дар қисмати қаблӣ нишон дода шуд, дар умум, сарфи назар аз мутобикаташ бо муҳтавои тадқиқоти рӯзноманигорӣ, далелсанҷӣ як қатор ҷузиёти таркибии ҳосе дорад, ки онро миёни дигар қолабҳои тадқиқот фарқунанда ҷилва медиҳанд.

- Фарқи асосии далелсанҷӣ аз тадқиқоти маъмулӣ пурра даст кашидан, истифода набурдан дар пойгоҳи собиткунанда аз маълумоти ғайрирасмӣ ва беруна аст. Барои иҷро намудани тадқиқот далелсанҷӣ танҳо аз сарчашмаҳои расмӣ иттилоот истифода мекунад, ҷӣ дохилӣ бошаду ҷӣ хориҷӣ.
- Шарҳу хулосаҳои коршиносӣ дар пойгоҳи собиткунанда дар ҳолате истифода мешаванд, ки агар ба шаҳодати мустанад ва додаҳо аз сарчашмаҳои кушода таъя мекунанд.
- Хулоса ё ҳукм дар қолаб ва критерияҳои дақиқан муназзам аст, то ки аз эҳтимоли андешаи субъективӣ ва истифодаи қазоватҳои пешдоварӣ ҷилавгирӣ карда шавад. Дар гузинаи украинии далелсанҷӣ се навъи ҳукмнома/хулоса – «**ҳақиқат**», «**нимҳақиқат**», ва «**дурӯғ**» қайд шудааст.

Бинобар ин метавон хулоса кард, ки сохтор ва махсусиятҳои мафҳуми далелсанҷӣ (дар қиёс бо қолаби классикии тадқиқот) равона шудаанд ба:

- **истисноӣ ҳадди аксар дар шарҳи субъективии иттилоот;**
- **пешгирии дасткорӣ шудани (манипулясия) маълумоти собиткунанда;**
- **гурез аз далели ғаразнок ҳангоми баровардани ҳукмнома;**
- **ҷилавгирии иттиҳом аз тақдими иттилооти ғаразнок.**

Ҷадвали № 3. Тафовутҳои тадқиқоти далелсанҷӣ

Унсурҳои маъноӣ	Тафовутҳои тадқиқот дар қолаби далелсанҷӣ аз тадқиқоти журналистии классикӣ	
	Далелсанҷӣ	Тадқиқоти журналистии классикӣ
Объекти тадқиқот	изҳороти шахс (баъзан далел)	далел, ҳодиса, падида, санад, изҳорот
Моҳияти масъала / шарҳи иловагӣ	Қисмат (блок)-и маъноии ҷудоғона	додаҳоро метавон дар матн истифода бурд
Исбот ва бурҳон	далелу омор ва ҳуҷҷатҳо (танҳо аз сарчашмаҳои боз)	далелу омор ва ҳуҷҷатҳо аз сарчашмаҳои кушода ва иттилоот аз берун
Иштироки коршиносон	маълумоти коршиносон, ки бо шаҳодати мустанад ё бо ишора ба сарчашмаҳои боз тақвият ёфтааст	коршиносон метавонанд фикри шахсии худро дар нисбати далели тадқиқот иброз намоянд. Бо тақия бар ҳуҷҷатҳо аз сарчашмаҳои кушода ва дигар сарчашмаҳо
Хулоса/ хукм	ҷавҳари асосии далелҳо бо тафсири кутоҳ ва бо истисноӣ ҳама гуна фикрҳои муаллиф ва тибқи категорияҳо дақиқан муназзамшуда	ҷавҳари асосии далелҳо, эҳтимол бо шарҳи муфассал бо иловаи андешаи муаллифӣ, ки ба далелнокии мавод тақия мекунад

2.3. Ҳукмномаҳои далелсанҷӣ

Қисмати ҷудонашавандаи мафҳуми далелсанҷӣ ва ҳамзамон махусияти он (чунон ки дар боло зикр шуд) мавҷудияти чунин унсури структура ва муҳтаво – Ҳукмнома – аст. Ҳар як маводи далелсанҷӣ бояд бо ҳукмнома хулоса шавад.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ, вобаста ба хусусиятҳои менталитет, забон, услубҳои рузноманигорӣ ва дигар далелҳои объективӣ, манбаъҳои далелсанҷӣ аз се то даҳ гузинаи ҳукмномаро доранд. Критерияи ҳар кадомашон дақиқан дар қоидаҳои нашрияи нишон дода шудааст ва асосан дар дастрасии ҳамагон қарор доранд, то ки из иттиҳомии бетараф набудан пешгирӣ карда шавад.

Дар таҷрибаи украинӣ аз се навъи ҳукмнома кор мегиранд. **Ҷадвали № 4. Ҳукмномаҳои далелсанҷӣ**

Номи ҳукмнома	Тавсиф (Характеристика)
Ҳақиқат	далелҳо, арқом, маълумоти мустанади дар изҳорот овардаи нотик ба ҳақиқат мувофиқанд; алоқамандии сабабу натиҷа дуруст инъикос шудааст, маълумот мантиқӣ аст, ишора ба манбаъ ҳаст.
Нима-ҳақиқат	умуман нотик бо мавзӯи ошност, ба хусусиятҳои сарфаҳм меравад, вале ба хато ва иштибоҳот роҳ медиҳад; то охир алоқамандии сабабу натиҷаро намекушояд ё на чандон дуруст онҳоро шарҳ медиҳад; мантиқ нуқсонҳои муайян дорад, хулосаҳо дар умуман дурустанд, аммо метавонанд ноҷо бошанд ва ба вақту ҷузъиёт мувофиқат накунанд.
Дурӯғ	изҳорот дорои муболиға /коҳиши додаҳост, иғроқи ҳодиса/падида ҳаст ва изҳорот бе поя аст; далелҳо, алоқамандии сабабу натиҷа, ва мантиқ инҳироф доранд; таваҷҷуҳ ба ҷанбаҳои дарқорӣ изҳорот қаллобона тамаркуз мешавад ва ҷузъиёти нороҳаткунанд ба «соя кашида мешавад»; маълумот-додаҳои вучуднадошта ё таҳрифшуда бо ишора ба сарчашмаҳо, ки ба мавзӯи рабт надоранд.

Дар ҳолатҳои ҷудогона пас аз анҷоми тадқиқот, вақте масъалаи баровардани ҳукм ба миён меояд, маълум мегардад, ки ҳар кадоме аз онҳоро метавон баҳсбарангез эътироф намуд.

Ин ба ҳолатҳои дахл дорад, ки нотиқ дар ҷузиётҳо ба ғалат ва иштибоҳот роҳ додааст, вале дар умум мавзӯро дуруст, мантиқӣ ва возеҳ баррасӣ намудааст.

Расман содир намудани ҳукми «дуруст» мумкин нест, зеро таҳлил норасоҳои ночиз, вале муайяно нишон додааст ва ҳол он ки манзараи умумии иттилооти нашршударо таҳриф накардаанд ва аз ин рӯ наметавон низ «нимҳақиқат» баҳогузорӣ шавад.

Дар чунин ҳолат мафҳуми «беҳукмнома» истифода мешавад ва мақола таҳти тамғаи таҳлилий ба нашр мерасад.

2.4. Далелсанҷӣ (фактчек) – аналитикаи қолабҳои дастрас

Мутобиқ ба мафҳуми далелсанҷӣ сарчашмаҳои бози иттилоот пойдевори асосӣ барои собит кардан ҳастанд

Манбаҳои омории муассисаҳои давлатӣ, платформаҳои коршиносони касбии дар соҳаи худашон эътирофшуда, манбаҳои байналмилалӣ, ки вазн ва манзалати баланд дар ҷаҳондоранд ва ғайра метавонанд сарчашма бошанд. Масалан, иттилооти таҳлилии Хазиона байналмилалӣ асёр. Ин созмони молиявӣ қариб дар саросари олам тавонотарин маркази таҳлилист, ки назорати иқтисодӣ ва вазъи молии аксар кишварҳои ҷаҳонро тӯли солиёни дароз иҷро мекунанд. Бо ҳаҷм ва сифати додаҳо, ки коршиносон ХБА пешниҳод мекунанд, амалан ягон созмони мушобеҳ рақобат кардан наметавонад. Аз ин ру, хулосаҳои коршиносони ХБА барои қабули қарор аз ҷониби дигар структураҳои молиявӣ ҷаҳон, мисли Бонки ҷаҳонӣ, Бонки аврупоӣ таҷдид ва рушд ба сифати харитаи амаланд.

Ҳамчунин, манбаи боарзиши дигари иттилоот барои далелсанҷон ҷавоби дархостҳои ба идораҳои давлатӣ ва байналмилалӣ равонашуда аст. Аммо бо назардошти он ки ҳамаи сарчашмаҳои зикршуда дар ин ё он соҳа ҷирфавианд, маълумоти аз онҳо гирифташуда дар шакли махсус аст, хусусиятҳои услубии худро дорад.

Ҳамзамон манбаҳои далелсанҷӣ, чунон ки таҷриба нишон медиҳад, ба аудиторияи васеи хонанда нигаронида шудааст, бинобар ҳамин шеваю услуби пешниҳоди матн бояд барои қабул ва дарк созгор бошад. Вобаста ба ҳамин яке аз вазифаҳои журналисти далелсанҷ иттилооти хосаи ҷирфавиро ба иттилооти оммафаҳм «табдил» додан, аналитикаро маҳсулоти истеъмоли умум кардан аст.

Масъала на он қадар сари шакли дастрасии иттилоот аст, балки муҳимтар, масъалаи аҳамияти он барои хонандаи ниҳонист. Чунки асосан шахсоне, ки изҳороташонро далелсанҷон тафтиш мекунанд, ба мавзӯҳои барои ҷомеа ҳассос дахл мекунанд ва ғолибан далелу маълумотҳоро дасткорӣ (манипулясия) мекунанд – гоҳо надониста ва гоҳо баръакс дидаву дониста моҳирона ва бомуваффақият иттилоотро бо шарҳи барояшон дилхоҳ пешниҳод мекунанд. Мувофиқи он чӣ ки зикршуда дар боло гузашт, формулаи ниҳонии маҳсулоти иттилоотӣ, ки манбаҳои далел-

санҷ барои хонанда тавлид мекунад, ба таври зер аст:

изҳороти тадқиқшаванда
+
исботи мантиқӣ
x
коркарди ҳирфавии иттилооти касбӣ
=
қолаби дастраси кори анҷомёфтаи таҳлилий

Яке аз абзорҳои муҳиме, ки барои дарки беҳтари иттилооти таҳлилий аз ҷониби хонанда мусоидат мекунад, айёнигардони он ба воситаи ҷадвалҳо, нақшаҳо, харитаҳо, графика ва инфографика ва бо кӯмаки ин унсурҳо ноил мешаванд:

- иттилооти омории гуногунпаҳлӯ дар қолаби мураттабшуда нашр мешавад;
- хонанда имкони дидани динамикаи равандҳои таҳлилшаванда-тағйироти замонӣ, шумораӣ ва сифатиро дорад;
- хонанда дар бораи робитаҳои маълумот мегирад, ки гуё дар назари аввал додаҳо, далелҳо, ҳодисаву воқеаҳо бо ҳам вобастагӣ надоранд;
- мавридҳои муқоиса, баробаркунӣ, таносуби қиматҳои гуногун ва лаҳзаҳои замонӣ барои қабули хонанда сабук ва одӣ мешаванд;
- падидаҳо, ҳодисаҳо, далелҳо ва додаҳо метавонанд шахсикунонида шаванд, ки ин иттилоотро шавқовар ва рӯзмарра мегардонад.

Дар воқеъ бояд чун қоида қабул кард, ки ҳар як ҷадвал, нақша ё графика баъди ҷойгир шуданаш дар мақола шарҳи иловагӣ, яъне «таърихча»-и гузаштаашро тақозо дорад. Дар ин пасманзар (бэграунд) шарҳи ҳар як ҷанбаи унсури визуалӣ ҳатмӣ нест.

Баръакс, таваҷҷуҳи хонанда ба ҷанбаҳои бештар гарму тунду доғи далелу додаҳо тамаркуз мекунад

Масалан, агар суҳан дар бораи динамикаи тағйирёбии ягон бузургӣ/арзиш дар давоми вақти муайян равад, он гоҳ ба нишондодҳои баланд ё паст ё додаҳои, ки баръало ин ё он лаҳзаҳои замони рух додани ҳодисаро тавсиф мекунад, ба таври иловагӣ бояд таваҷҷуҳ зоҳир намуд.

Дар ҳолати зарурат ба пасманзар (бэґграунд) бо истифода аз доаҳои графика ё чадвал, метавон арқоми ҷолибтару муназзам ё далели маҷмӯи-нишондиҳандаи ин ё он падидаҳо ҳосил намуд. Ин усул қабули тадқиқоти додаҳо ва далелҳои доғтар мекунад.

НАМУНАҲОИ АҶНИГАРДОНИИ ИТТИЛОҶ

1. Тартиб додани шаҳодати мустанад ва ҳуҷҷатҳо

УМОВИ УГОДИ З МВФ ЮЛІ ТИМОШЕНКО У 2008 РОЦІ, ШОДО СТВОРЕННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ

Евг Чирчак

20 It is also important to emphasize that we have not lost sight of Ukraine's pressing structural reform needs. Indeed action in several areas is all-the-more crucial to help expand external financing from the private sector during the difficult period ahead. We see several measures as crucial in the near term, including (i) the creation of a functioning market in agricultural land; and (ii) agreeing on a list of companies to be privatized, transparently, in 2009. We are also discussing these issues in the context of our World-Bank supported program.

«... 20. Важливо також підкреслити, що ми не втратили з поля зору необхідності України в структурних реформах. Дійсно, заходи в деяких областях найбільш необхідні, щоб допомогти розширити джерела фінансування з боку приватного сектора в важкий період. Ми бачимо ряд заходів, що мають вирішальне значення в найближчій перспективі, в тому числі (i) створення функціонуючого ринку земель сільськогосподарського призначення; та (ii) узгодження списку компаній, які підлягають прозорій приватизації в 2009 році. Ми також обговорюємо ці питання в контексті нашої програми підтримки від Світового банку ...»

2. Муқоисаи додаҳо

3. Муқоисаи додаҳо ва динамикаи онҳо

4. Муқоисаи додаҳо

5. Ҳамсанҷӣ, муқоисаи додаҳо ва динамикаи раванд/падида

6. Шахсикунонӣ тибқи замон ва ҳодиса/падида

2.5. Гуногунии далелсанҷӣ аз руи муҳтаво ва самт

Чуноне қаблан дар бобҳои боло ишора шуд, бо лутфи консепсия асил, ки барои исбот ё инкор намудан танҳо бо сарчашмаҳои кушодаи иттилоот кор мегирад ва ҳамчунин дар хулосаҳои коршиносӣ танҳо бо ҳуҷҷатҳо таъя мекунад, далелсанҷӣ абзори универсалӣ барои ошкор намудани ҳама гуна иттилооти нодуруст аст. Чӣ дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ва чӣ дар таҷрибаи украинии солҳои ахир аз якҷанд самти далелсанҷӣ истифода мекунад, ки аз рӯй муҳтаво ва самт тафовут доранд. Инак, чанде аз онҳо:

Стоп-фейк – тафтиши иттилооти дурӯғини ҷалъӣ новобаста аз сарчашма ва шакл-изҳорот, далел, воқеа, падида.

Дар Украина барои рад намудани иттилооти фейк, бо истифода аз консепт ва абзорҳои далелсанҷӣ, манбаи Stopfake.org. кор мекунад

Аз оғози кор лоиҳа дар назди худ ҳадафи ошкор намудани иттилооти дурӯғин, таҳрифшуда ва тарғиботиро оид ба ҳаводиси Украина дошт, ки дар расонаҳо паҳн мешуданд. Минбаъд **Stopfake** ба ҳаби иттилоотие табдил ёфт, ки дар он падидае чун тарғиботи Кремлин бо тамоми паҳлуҳояш мавриди таҳлил қарор мегирад.

Ба ғайр аз таъсири тарғибот ба Украин, мутахассисони лоиҳа роҳи равишҳои фишороварӣ ба дигар кишварҳо ва минтақаҳо – аз Сурия ва Туркия то кишварҳои аврупоӣ ва собиқ шуравӣ таҳлил мекунад.

Фактчек (далелсанҷӣ) – дар фаҳмиши классикӣ алҳол дар Украина бо ду манбаъ – **VoxCheck** ва **FactCheck** тақдим мегардад. Кори ҳар ду нашрия ба таҳлили изҳороти оммавии сиёсатмадорон (аҳён ба далелҳо), ифшо намудани қаллобӣ дар чунин изҳорот, популизм ва далелҳои нодуруст равона шудааст. Роҳи равиши қорашон фарқ мекунад, вале қоидаи асосӣ-бета-рафӣ ва танҳо истифода аз сарчашмаҳои бозро барои омода сохтани пойгоҳи собиткунанда яқсон риоя мекунад.

Фактчек (далелсанҷӣ)-и расонаҳо. Алҳол дар фазои расонаҳои украинӣ ба тафтиши ҳадафмандонаи мақолаҳо дар расонаҳо ва ифшо намудани далелҳои номӯътамад дар онҳо ягон манбаъ машғул нест. Тадқиқотҳои таҳлилии ҷудогона ва мақоло-

ти алоҳида бо истифода аз технологияи далелсанҷӣ ҷо доранд ва дар онҳо фош намудани хусусиятҳои дурӯғини ин ё он падида гоҳо ба назар мерасад.

Баръакс дар матбуоти ғарб таҷрибаи санҷиши мақолаҳо бештар рушд кардааст. Аз ҷумла, дар Британияи Кабир якчанд манбаъ амал мекунад, ки фақат ба таъйиди хабарҳо ва мақолоти мавзӯҳои мухталифи дурӯғин ва шаклҳои пешниҳоди онҳо машғуланд.

Мисоли дигар. Соли 2014 Маркази аврупоии журналистика ба таври махсус китоби «Раҳнамо барои тайид ва тасдиқ»-ро нашр намуд. Дар он рӯзноманигорон ва муҳаррирон сатҳи ҷаҳонӣ тавсия медиҳанд, ки ҷӣ тавр асолати муҳтавои корбарро бояд санҷид. Китоб аз номгуии абзорҳои интернетие иборат аст, ки бо кӯмаки онҳо метавон асолати:

- матни нашршуда;
- сурат ва маводи видеоӣ;
- нахустманбаи иттилоот;
- шахсони алоҳидае, ки иттилоот пахш мекунанд;
- назорат ва маҳдуд намудани саҳфа (аккаунт)-и асли ва чальиро (фейк) дар шабакаҳои иҷтимоӣ муайян намуд.

Як навгони дигар он аст, ки дар оғози соли 2017 Facebook барномае раҳандозӣ намуд, ки хабарҳои аз ҷиҳати муҳтаво шубҳанок ва ё умуман хабарҳо ва иттилоияҳои дурӯғинро ишораи махсус мегузорад.

Ҷамчунин, дар баҳори соли 2017 Facebook бо расонаҳои фаронсавӣ ба лоиҳае шурӯъ намуд, ки барои мубориза бо интишори хабарҳои дурӯғ дар арафаи интихоботи президентӣ равона шудааст. Ба ҷамоаи далелсанҷҳо нашрияҳои тавонои кишвар, ба монанди Le Monde, Agence France-Presse, BFM-TV, FranceInfo, France Médias Monde, L'Express, Libération и 20 Minutes пайвастанд.

Корбарони гузинаи фаронсавии Facebook хабарро дар лентаи худ метавонанд бо қайди «шубҳанок аст» ишора намоянд. Чунин хабарҳо барои тафтиш ба портали махсус фиристода мешаванд.

Агар на камтар аз ду нашрия тасдиқ кунад, ки иттилоот дар хабар ғалат аст, он гоҳ ин мақола ё хабар барои тамоми корбарон бо байрақчаи «аз ҷониби далелсанҷони мустақил мавриди эътироз қарор гирифтааст» ирсол мегардад.

2.6. Гуногунии далелсанҷӣ аз рӯй шакл

Таҷрибаи украинии қор дар концепти далелсанҷӣ, махсусияти фазаи иттилоотӣ, аудиторияи истисноии объектҳои эҳтимолии санҷиш – вакилон, вазирон, мансабдорони мақомоти мухталиф, арбобони ҷамъиятӣ, шахсиятҳои аввали давлат: президент, нахуствазир ва райиси Радаи Олӣ махсусиятҳои муайяни пешниҳоди мақолаҳоро дигаргуна (тағйир доданд) карданд. Тибқи таҷрибаи қоршиносони манбаи FactCheck се навъи шакли мақолоти бештар интишорёфта ва мувофиқ ба дарки хонандаро метавон ҷудо намуд:

2.6.1. Далелсанҷӣ (фактчек)-аналитика

Далелсанҷӣ (фактчек)-аналитика – шартан ҳамон шакли «классикӣ»-и сохтори мақола аз рӯи концепти далелсанҷӣ.

Чунин мақола як изҳоротро баррасӣ мекунад, ки иборат аз **як тезиси асосӣ ё як - ду тезиси монанде ҳаст, ки ба тадқиқот дар алоҳидагӣ ниёз надоранд** ва ҳуди тадқиқот пойгоҳи собит-кунандаи васеъро тақозо дорад.

Ҳаҷми мақола – 400-800 калима (баъзан – то 1 000 калима).

Ҷадвали № 5. Сохтори мақолаи далелсанҷӣ-аналитика

Унсурҳои сохторӣ	Сохтори далелсанҷӣ-аналитика	
	Ҳаҷм	Мухтавои унсур
Сарлавҳа	6-15 калима	дар сарлавҳа мувофиқан бояд мағзи изҳорот, мушкилоти он, назокати он ва оҳанги ҳукм ибраз шавад, аз қабилӣ: «Призидент нишондиҳандаҳои рушди иқтисодиро нодуруст баён кард», «Депутат нишондиҳандаҳои дасткорӣ (манипулятсия) намуд» ва ғайра.
Изҳорот ва вазъи он	50–70 калима	қисми муқаддимавии мақола дар шакли васеъ аз ҳуди изҳорот иборат аст, ки дар он ҳолати пайдоишаш, кай ва дар кадом шароит гуфта шуданаш кушода мешавад; ба сарчашма ҳатман ишора мешавад.
Моҳияти масъала	100–300 калима	ин қисмат кӯтоҳакак мавзӯро, ки дар изҳорот садо додаст, таърихчаи гузаштаи он, ҳуҷҷатҳо ва далелҳои иловагиро, ки барои дарки амиқтари моҳият мусоидат мекунанд, мекушояд ва хонандаро барои қабули қисмати асосии тадқиқот омода мекунад; далелу додаҳо бо тартиби хронологӣ ва пайдарҳамии мантиқӣ оварда мешаванд; дар ин бахш метавон аз ҷадвалу харита, нақшаву инфографика истифода намуд.

Исботкунӣ ва далелу бурҳонҳо	200–400 калима	Дар ин бахш исботи асосӣ ва таҳлилий, ки изҳороти тадқиқшударо қабул ё рад мекунад бо ишора ба манбаъҳо баён мегардад; Ҳангоми баёни исбот риояи қоидаҳои мантиқӣ будан ва пайдарҳамӣ зарур аст; дар ин бахш метавон аз ҷадвалу харита, нақшаву инфографика истифода намуд.
Вердикт	Бо шарҳ дар – 10–30 калима	Калима ё иборае, ки манбаъ ба сифати шаблон истифода мебарад (дар варианти украинӣ-ҳақиқат, нимаҳақиқат, дурӯғ) ва моҳияти тадқиқотро хулоса мекунад. Барои қабули бештар ҳассоси хонанда, ҳукмномаро шарҳи мухтасар мувофиқат мекунад.

2.6.1. Фактчек-блитс

Фактчек-блитс – гузинаи муъҷази фактчек-аналитика аст. Он вақте истифода мешавад, ки омӯзиши изҳорот ё тезис ба таҳлили амиқ ва васеъ ва шарҳи иловагӣ (бахши «Моҳияти масъала») ниёз надорад ва метавон онро бо мусоидати 2-3 маълумоти оморӣ ё дар асоси 1-2 ҳуҷҷат амалӣ кард.

ҳаҷм – 150-250 калима.

Ҷадвали № 6. Сохтори мақолаи фактчек-блитс

Унсури сохторӣ	Сохтори фактчек-блитс	
	Ҳаҷм	Муҳтавои унсур
Сарлавҳа	6-15 калима	Мушобеҳи фактчек-аналитика
Моҳияти масъала	--- \\ ---	Вучуд надорад
Изҳорот ва вазъи он	50-70 калима	Мушобеҳи фактчек-аналитика
Исбот ва далелу бурҳон	То 200 калима	Мушобеҳи фактчек-аналитика
Ҳукмнома/Вердикт	Шарҳ дар – 10–30 калима	Мушобеҳи фактчек-аналитика

2.6.1. Фактчек-суперблитс

Фактчек-суперблитс – интихобшуда аз унсурҳои фактчек-аналитика ва фактчек-блитс аст ва вақе истифода мешавад, ки:

– изҳорот аз тезисҳои кӯтоҳе иборат аст, ки ҳар қадам ба тадқиқоти ҷудогона, вале на чандон васеъ, ниёз доранд. Бо кӯмаки 2-5 банди омори ё дар асоси 1-3 ҳуҷҷат амалӣ мешаванд;

– дар ҳолатҳое, ки объекти тадқиқот мусоҳибаи васеъ, нутқ ва гузориш аст ва ҳар як пункт-тезис тадқиқоти алоҳида, вале на амиқ меҳавад.

Бояд зикр кард ки дар ҳоли корбурди қолаби фактчек-суперблитс ба ҳар як тезиси тадқиқшаванда ҳукмномаи алоҳида бароварда мешавад, вале шарҳи иловагӣ ба он дода намешавад.

Дар ҳолате ки тезисҳои тадқиқшаванда аз як мавзӯё бошанд, дар мақола истифода бурдан (барои шарҳи иловагӣ)-и чунин унсуре сохторие мисли бахши «Моҳияти масъала» имкон дорад.

Ҳаҷми мавод – 500-2 000 калима.

Ҷадвали № 7. Сохтори мақолоти фактчек-суперблитс

Унсурҳои сохторӣ	Сохтори фактчек-суперблитс	
	Ҳаҷм	Муҳтавои унсур
Сарлавҳа	6-15 калима	Монанди фактчек-аналитика
Моҳияти масъала	--- \ \ ---	Агар тезисҳо зери як мавзӯё муттаҳид бошанд, ба кор бурда мешаванд
Изҳорот ва вазъи он	50-70 калима	Монанди фактчек-аналитика
Исбот ва далелу бурҳон	то 2 000 калима	Монанди фактчек-блитс ва фактчек-аналитика
Ҳукмнома/Вердикт	Бидуни шарҳ	Ҳукм нисбати ҳар як тезиси тадқиқшаванда бароварда мешавад, аз ин рӯ, метавонад аз 3 то 20 бошанд

**ОБЪЕКТИ
ОМУЗИШИ
ДАЛЕЛСАНЧЙ**

БОВИ Э

БОБИ 3. Объекти омузиши далелсанҷӣ

3.1. Изҳороти оммавӣ чун объекти асосии омузиш

Тавре дар бобҳои гузашта зикр шуд, объекти муҳим ва асосии омузиш дар мақолаҳои формати далелсанҷӣ изҳороти оммавӣ аст. Баъзан ин объект метавонад ягон далели такондиханда бошад, ё ҳодисаи пурсару садое бошад, ки бо ин ё он сабаб дар фазои иттилоотӣ ё ҷомеа аксулсадо пайдо кардааст. Вале кор бо далелу ҳодисаҳои такондиханда аз тайди дурустӣ-верификатсияи изҳорот тафовут намекунад ва интиҳоби пойгоҳи собиткунанда ва сарчашмаҳо махсусиятҳои услубӣ ва фаннӣ надоранд. Бинобар ҳамин минбаъд дар ин китоб, барои такрор нашудани шарҳ, маҳз мафҳуми изҳороти оммавӣ, ҳамчун объекти асосии омузиш, баррасӣ мегардад.

Сабабҳои асосии чаро маҳз изҳорот ва чаро маҳз шахсони оммавии сафи аввал ҳадафи омузиши далелсанҷон дар сарто-сари олам қарор мегиранд аз инҳо иборатанд:

– фазои иттилоотии муосир имкони фаро гирифтани аудиторияи васеъ барои паҳн намудан нуктаҳои назари муайян оид ба далелу ҳодисаҳо, ташаккули завқ ва афкори дилхоҳи оммаро дорад;

– гуногунӣ, умқ ва суръати шабакаҳо (каналҳо)-и иттилоотӣ, ки имкони расонидани иттилооти заруриро ба табақаҳои мухталифи ҷомеа ба таври роҳат ва маъмулӣ ба навъу гуруҳҳои иҷтимоии муайян доранд;

– ҳолис набудани платформаҳои иттилоотӣ ва дар натиҷа назорати заъиф аз болои муҳтавои изҳорот, муғризна буданашон ва имкони пешгирӣ аз ҳамлаҳои иттилоотии тарҳрезишуда;

– майли аудиторияи васеъ ба муносибати иҷобӣ ба изҳороти пешопеш дасткорӣ шуда ба сабаби ноогоҳии иттилоотӣ, қабули қолабии далелҳои алоҳида ва шахсиятҳои маъруф; мушкилоти ҷамъиятии доимӣ, ки сатҳи афкори интиқодиро паст мекунанд;

– истифодаи шахсиятҳои шинохта аз суханбозӣ, ки дар нутқу баёни изҳораташон ҷой медиҳанд;

– татбиқи усулҳои манипулятсияи/дастқории лафзӣ барои таҳриф аз далелҳои воқеӣ, ифшоӣ ҷузъӣ ё интиҳобии далелҳои «доғ», ки боз ҳам « манзара»-и таҳрифшуда месозад, амалисозии «ҳамла» ё ҷангҳои итилоотӣ.

Ба сабабҳои зикршуда далелсанҷӣ дар Украина изҳороти оммавии шахсони зеринро ба мисли:

- президент;
- сарвазир, роҳбарони вазоратхонаҳо, сардорони депор-таменҳо, ниҳодҳои қудратӣ ва корпусҳои судӣ;
- сухангӯи Радаи Олӣ;
- райисони ҳизбҳои сиёсӣ, фраксияҳо, гуруҳу иттиҳоди-яҳои вакилон;
- вакилони Радаи Олӣ, райисони кумитаҳо;
- райисони вилоятҳо;
- вакилони шӯрои вилоятӣ;
- шаҳрдорон;
- вакилони шӯроҳои маҳаллӣ;
- арбобони ҷамъиятии маъруфро тафтиш мекунад.

Воқеан на ҳама изҳорот дар қолаби далелсанҷӣ метавонад мавриди омӯзиш қарор гирад. Далелсанҷӣ изҳоротеро меомӯзад, ки:

– далел, арқом, шаҳодати мустанади иттилотии мушаххас дорад, метавонад бо кӯмаки иттилоот аз сарчашмаҳои кушода тасдиқ ё инкор карда шаванд;

– оммавӣ баён шудаанд ва метавонад ба таври ҳуҷҷатӣ сабт шуда бошанд.

Барои мисол:

«Мо барои хидматрасонӣ (қарзи беруна) 75 млрд. гривна сарф мекунем, вақте буҷети кишвар ҳамагӣ 600 млрд аст».

«Қабули буҷет дар асоси Кодекси андоз ғайриимкон аст, қодексе, ки кишварро дар рейтингҳои озодиҳои қисодӣ ба ҷои 148 бурдааст».

«Даҳ ширкати уқоанини IT ба руйхати 100 ширкати аутсорсингии ҷаҳон ворид шуданд».

«... Дар оғози даҳсола тақрибан аз се як ҳиссаи содироти украинӣ ба бозорҳои Русия фиристода мешуд...».

Далелсанҷӣ изҳороти шахсони расмиро таҳлил **НА**мекунад, ки:

- андешаи субъективӣ доранд;
- аз фарзия ё ҳисобу китоби тахминӣ иборатанд;
- ба оянда нигаронида шудаанд ва ҳудудҳои замони муайян надоранд;
- аз далелҳои умумӣ иборатанд.

Барои мисол:

«Фикр намекунам, ки Украина ба сатҳи дилхоҳи рушди ММД дар соли ҷорӣ мерасида бошад».

андешаи субъективӣ

«Мувофиқи маълумоти фраксияи мо, таъмини табақаҳои аҳолии имтиёздор дар нимсолаи аввал тахминан дар сатҳи 20–30% хоҳад буд».

пешгӯӣ, ҳисобҳои тахминӣ

«Кабинети вазирон тасмим дорад, ки дар соли ҷорӣ аз шахсиқунонӣ 50 млрд гривен ба даст овард».

изҳорот ба оянда нигаронида шудааст

«Аз буҷети кишвар мансабдорони фасодкор млрд гривен дуздидаанд».

далели умумишуда

3.2. Сарчашмаҳои изҳорот

Гунонуни каналҳои иттилоотии муосир ва платформаҳои пойдевори васеъ барои кор доир ба пайдо намудани изҳороти шахсиятҳои аршадест, ки бо матритсаи тафтиши далелсанҷӣ мувофиқанд. Сарчашмаи асосии «таъминот»-и изҳорот ва тезисҳо барои омӯзиш инҳоянд:

– барномаҳои радиои ва телевизионие, ки мустақиман пахш мешаванд;

– онлайн ва офлайн-конференсияҳо;

– баромадҳои оммавӣ дар маъракаҳо, нутқи бахшида ба чорабиниҳои маъруф;

– мақола дар расонаҳо (чопӣ ва интернетӣ), ки ба сифати суҳангӯи шахсияти маъшур аст;

– суратчаласаи нишаст/маҷлис (ё аз сабти мустақим гирифташуда)-и Кабинети вазирон, Радаи Олӣ, кумитаҳо ва дигар ниҳодҳои муҳим;

– хабарҳои дар саҳифаҳои хусусӣ, дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва блогҳои хусусӣ дарҷ шуда;

– нутқ дар ҳамоишҳо, маҷлисиҳо ва дигар чорабиниҳои ҷамъиятӣ.

Пайдост ки аз махсусиятҳои сарчашмаҳои овардашуда қоидаи асосӣ бармеояд, ки тибқи он ҷустуҷу сурат мегирад, яъне изҳорот бояд ҳаддалимкон асл ё бо асл наздик бошад, бидуни таҳрир, тасҳеҳ ва бо ниғаҳдории хусусияти андешаи муаллиф ва тарзи шарҳи далелу ҳодисаҳои муайяну пешниҳоди маълумоти он.

Бинобар ҳамин дар ҷустори изҳорот аз саҳифаҳои интернетӣ-сомонаву саҳифаҳои вазорату корхонаҳо ва дигар муассисаҳои давлатӣ камтар истифода мебаранд, зеро ҳарчанд дар ин платформаҳо изҳорот, тезисҳо, мусоҳибаҳо ва баромадҳои оммавӣ нашр мешаванд, вале онҳо аз таҳрир ва тафтиши ҳадамоти дахлдор гузаштаанд. Аз ин рӯ, дар онҳо ёфтани тезисе кам аст, ки ба матритсаи далелсанҷӣ мувофиқат намояд.

Инро дар мавриди расонаҳо ҳам метавон гуфт. Вобаста ба андозаи таассуб (фурухташудагӣ)-и нашрияи дараҷоти асолати иттилоотии оммавишуда, мусоҳиба ё шарҳи шахсияти шинохта тағйир меёбад.

3.3. Далел (факт), далели дурӯғин (фейк), далелгуна (фактоид)

Мувофиқи матритсаи далелсанҷӣ, ҳар як тезиси омӯхташаванда дар асоси худ аз далели мушаххас ё аз якчанд далели ҳаммаъно иборат аст. Аммо таҷриба нишон медиҳад, ки дар изҳороти шахсиятҳои сафи аввал ғолибан иттилооти «фейк» ва «фактоидҳо» мавҷуданд. Ҳар кадомеи аз инҳо ҳам монади далел таъриф, махсусият ва тавофути худро доранд.

Факт (дадел) – мафҳумест, ки моҳияти субъект-объектро ошкор мекунад, ҳодисаи воқеӣ ё натиҷаи фаъолиятро барои баёни гуногуни ҳосаи донишҳои таҷрибавӣ мушаххас мекунад.

Факт (далел) маънои ҳодисаи руҳдодаро дорад. Зери калимаи «факт» ҳамчунин фаҳмидан ё ва ё ба шакле муайян намулдани ҳолати ҳақиқат аст.

Ибораҳои зиёде мисли «далелҳо тасдиқ шуданд», «далелҳо тасдиқи худро наёфтанд» аз як тараф чизе ҷуз суҳанбозӣ нестанд. Агар ин воқеан далел аст, яъне чизе ки дар ҳақиқат руҳ додааст, пас он наметавонад тайид ё инкор шавад. Аммо, аз тарафи дигар, амалан дар журналистика, дар ҳуқуқшиносӣ ва додгоҳ (суд) далел метавонад тасдиқ ё рад карда шавад.

Дар фаъолияти журналистӣ дар асоси ҳар навишта ва хусусан дар тадқиқот далел меистад. Он ба монади хиштҷоест, ки аз чиданашон сохтори мавод пайдо мешавад. Бо кӯмаки далелҳо (хусусан далелсанҷҳо) метавонанд ҳолати мушаххаси воқеиро бо вусъати мушкilotи ҷамъиятӣ нишон диҳанд ва вариантҳои инкишофи ҳодисаҳоро муайян созанд.

Фактро дар журналистика метавон чун инъикоси дурусти пораи ҳақиқате гуфт, ки аз ҷиҳати иҷтимоӣ муаррифишаванда аст. Барои рӯзноманигор / далелсанҷ инъикоси объективии ҳодиса маънои такрористеҳсоли ростини далел аст.

Бо таваҷҷуҳ ба ин воқеият аз изҳороти шахсони маъруф, танҳо изҳороте тадқиқ мешавад, ки далели мушаххас дар шакли рақамӣ ё маълумоти мустанад дорад.

Намуна:

«Дар ду соли ахир давлат ба миқдори 174 млрд доллари амрикоӣ дар воридоти мол аз даст дод. Онро метавон бо барномаи қарзи панҷсолаи ФУА муқоса кард».

Фейк – аз fake англисӣ – дурӯғин, ҷалъӣ аст. Ин вожа дар гуфтори украинӣ чун жаргон ворид шуда буд, вале баъдан маънои дигар гирифт ва ба як истилоҳи ғайрирасмӣ табдил ёфт.

Фейкҳо асосан хабару иттилоияҳои дурӯғанд, ки ғолибан дар фазои интернетӣ аз ҷониби платформаҳои махсус ё шахсон тавлид мешаванд. Онҳо метавонанд ба унвони шарҳу эзоҳ зери хабарҳои воқеӣ ва чун фикри шахсӣ, масалан, гуруҳи фаъоле дар шабакаҳои иҷтимоӣ ё ягон блогери маъруф ҳам ба назар расанд. Чунин каналҳои пешбурд ва интишори фейк барои вази хос ва арзиш ёфтани далелҳои дурӯғин, ворид намудани он дар каналҳои мухталифи таъсирасонӣ ба мақасди расидан ба ҳадафи ҳар чӣ бештар фаро гирифтани истеъмолкунандаи чунин иттилоот аст.

Фейк метавонад ба осонӣ шинохта шавад, зеро аз далелҳои дурӯғини рӯйи рост иборат аст, ки онҳоро ба осонӣ метавон фош кард. Маъмулан, онҳоро зери сарлавҳаҳои мутантан ва воҳимаангез нашр мекунанд.

Дар айни замон як қисми дигар фейкҳо хабарҳои хуб тарҳрезӣ ва таҳияшудаанд, ки бо лутфи асоси ҳуҷҷатгунашон ба шакли далели ростини воқеӣ чилва мекунанд. Чунин фейкҳо, ҳарчанд ки бо сарлавҳаҳои «ҷаззоб» чоп шаванд, таваҷҷуҳро ҷалб кунанд ҳам, вале сару садоии иттилоотиашон дар як сатҳ бо маҷрои воқеии хабарҳо мекунанд. Маҳз аз ҳамин хотир онҳо шонси бештари «ворид» шудан ба аудиторияҳои мавриди назар ва хабари боиси муҳокима шуданашон бештар аст. Дар натиҷа ифшо, рад ва аз муҳимаш муътақид намудани аудиторияи хонандагон ба дурӯғии чунин иттилоот беш аз пеш мушкилтар мешавад.

Намуна:

«Барои таъмини беҳатари мавҷудияти зарру зевар ва амвол баъди ҷорӣ намудани декларатсияи электронӣ, гуруҳи намоёндагони мардумӣ ба БМУ (Бонки миллии Украина) бо хоҳиши қабул намудани дороиҳои мазкур бо ҳуқуқи ворид намудани 50% аз даромади ҷамъшуда ба бучети ҷорӣ давлат, мурочиат намуд...»

Фактоид – мафҳуми ба фейк наздик аст аз англисии fact – факт ва юнонии oid аз eidos – шакл, қолаб гирифта шудааст. Хабарӣ чопшудае, ки дар натиҷаи оммавишавии худӣ далел чун ҳақиқат қабул мешавад. Дар фаҳмиши умумӣ хабарӣ номӯътамад ва ғолибан дурӯғ, ки ба лутфи ҳолати муайяне қолаби гуё дуруст мегирад ва чун ҳақиқат оммавӣ мегардад.

Дар баъзе ҳолат фактоид ба фейк хеле шабеҳ аст, зеро сохторбандӣ шудааст, «муқоваи ҳақиқӣ» дорад ва дар нигоҳи аввал чун далели анҷомёфта менамояд. Дар дигар ҳолат ин далелест, ки тибқи мантиқи ҳодиса ва муҳтавои он вучуд дошта наметавонад ва аз ин рӯ, ба осонӣ шинохта ва фош карда мешавад.

Ҳамзамон, ҳам дар ҳолати аввал ва ҳам дар ҳолати дуюм чунин фактоидҳо самт, ҳадаф ва вазифаи дақиқ доранд.

Фактоидҳои навъи якум ба ҳадафи таъсиргузорӣ бар ақидаи омма дар мавриди ҳодисаҳо ё далелҳои воқеӣ, ба вучуд овардани мувоҳидаҳои ҷамъиятӣ, ки муҳолифонаш ҳам ба иттилооти ростин ва ҳам дурӯғин таъя мекунад, равона шудаанд. Натиҷаи он зуҳури ҳолатҳои баҳсноку мочароангез ва ихтилоф дар муҳити иҷтимоӣ аст.

Шакли дуоми фактоидҳо асосан ҳадафи сохтани «сару садоҳои иттилоотӣ»-и иловагӣ, эҷоди сарбориҳо дар каналҳои иттилоотӣ, аз байн бурдани/«шустани»-и маҷрои хабарҳои ҳақиқӣ, мунҳариф кардани тамаркузи хонанда аз хабарҳои умда аст.

Истилоҳи «фактоид» соли 1973 аз ҷониби нависандаи амрикоӣ Норман Мейлер дар навиштаҳои оид ба ҳаёти Мэрилин Монро истифода шуд. Номбурда ба фактоид «далеле, то дами дар рӯзномаву маҷалла пайдо шуданашон, номавҷудро мансуб медонист».

Истифодаи фактоидҳо дар ҳолатҳои пешниҳоди маълумоти бевиднона алайҳи одамон ва созмонҳои мушаххас ба қадри кофӣ босамар аст. Ҳар талоше барои рад кардани онҳо дар назари ҷомеа ба натиҷаҳои баръакс меоварад. Иловатан, хонандаи тасодуфӣ аксаран маҷбур аст пешопеш нуқтаи назари дурӯғинро қабул намояд. Дар бисёр ҳолатҳо «фактоидномаҳо» аз иттиҳомӣ як ҷониб ба бевиднонӣ ва дурӯғгӯӣ шуруъ мешаванд ва ҳамин тавр тасаввуроти иловагии дурустии фактоид сохта мешавад.

Боз як аломати фактоид (аз таҷрибаи далелсанҷӣ) – истифодаи сухангуй аз далелу додаҳоест, ки дар ҳақиқат миёнашон иртибот нест, вале дар изҳорот чун иллати сабаб ва натиҷа пешниҳод шудаанд.

Ғузинаи дигари фактоид – далелҳои воқеӣ аст, вале нотик онҳоро ба дараҷе номушахас, ноаниқ, берабт истифода мебарад, ки таҳлилшаванда ғайримумкин аст ё аз фоизи баланди субъективизм иборат аст ва далелсанҷ маҷбур мешавад ки изҳорро на дар шакли умумиаш таҳлил кунад, балки ҷузӣ ва пораҳои аз контекст кандашударо. Ин боиси ҳукмномаи нодуруст мегардад.

3.4. Дасткорӣ (манипулятсия), популизм. Сабабҳои паҳншавӣ. Нишонаҳои анънавӣ.

Манипулятсия

Таҳлили мафҳуми далелсанҷӣ пеш аз ҳама ба омӯзиш ва ифшо намудани далелҳои номӯътамад дар нутқи сиёсатмадорон нигаронида шудааст. Маҳз сиёсатмадорон ва сиёсаттарошон иқтидори қавӣ ва воситаҳои онро (пул ва таҷҳизот) барои таъсиррасонӣ ба табақаҳои васеи омма доранд ва аз ҳама муҳим ҳадафи ноил шудан ба вазну арзишмандии сиёсии муайян ва ташаккули афкори оммавии барномарезишуда доранд.

Бино бар ҳамин усулҳо ва фанновариҳои дасткоришуда барои фазои иттилоотии муосир як дарди сар мегарданду донишҷӯи онҳо бештар дар дастрасӣ қарор мегирад ва каналҳои таъсиррасонӣ амиқтару муқтадиртар мешаванд.

Барои беҳтар бо тарафи муқобил (муҳолиф) мубориза бурдан, ҳамаҷиниба омӯхтани он зарур аст. Аз бар намудани донишҷӯ оид ба моҳияти манипулятсия – ҷанбаи асосии кор ба бо мафҳуми далелсанҷӣ аст. Аз ин рӯ, ин мафҳумро муфассалтар дда мебароем.

Решаи калимаи «манипулятсия» аз калимаи латинии «*manus*» – **даст** аст.

Дар ҳақиқат, агар лаҳзае мо тахайюл ва тасаввур намоем, ки моҳияти манипулятсия чист, асосан манзарае оид ба идоракунии ҳадафмандона ва мақсаднок бо чизе ё аз тарафи касе бо кӯмаки дастон ҷилвагар мешавад; идора намудани лӯхтакҳо бо ресмон ва аз ҳамин қабил корҳо. Инро бояд дар хотир дошт.

Дар луғот (луғатҳо)-и аврупоӣ калимаи «манипулятсия» чун амале шарҳ дода мешавад, ки ба объект/одамон ба ҳадаф ва нияти муайян равона шудааст. Манзур он аст, ки барои иҷрои чунин амалҳо ҷолоқӣ ва маҳорат зарур аст. Маънои маҷозии замонавии калима – муомилаи моҳирона бо одамон ба унвони объектҳо ё ашё аз ҳамин ҷост. Қомуси англисии Оксфорд манипулятсияро ҳамчун «**амали таъсиррасонӣ ба одамон ё идоракунии онҳо бо ҷолоқӣ, махсусан, бо зермаъноӣ безътиноӣ, ҳамчун идоракунии пӯшида ё таъсиррасонӣ**» тафсир мекунад.

Ба маҳуми «манипулятсия» истилоҳи «макиавеллизм» – «истифодаи ҳилаву найранги хос дар идораи давлат ва ё умуман дар идоракунии маъмури» наздик аст. Дар ин бора дар китобҳои Никколо Макиавелли – дипломати итолиявии аҳди Эҳё навишта шудааст.

Ин вожа истифодаи монанд дар раваншиносии муосир дорад ва он муомилаи байнишахсии носамимириро тавсиф мекунад, ки ба рафтори хунсардона ва амлагароёна бидуни эҳтиром қоил будан ба ахлоқ аст. Макиавеллизм дар забони англисӣ дар охири асри шонздаҳ хеле машҳур шуд, ҳарчанд ки бори аввал дар қомуси Оксфорд дар соли 1626 оварда шуд.

Сарфи назар аз имтидоди замони, маънии ҳар ду мафҳум тақрибан яқсонанд. Гузашта аз ин, мафҳуми «макиавеллизм» барои фаҳмиши бештар амиқи хунсардӣ ва бераҳмии «манипулятсия» дар шарҳи замонавиаш мусоидат менамояд. Тибқи ченақҳои сиёсии имруз – манипулятсия воқеан абзори прагматикии таъсиррасонӣ, равиши идоракунии маъмуриест, ки меъёрҳои ахлоқии аз ҷониби умум эътирофшударо намешиносад. Хусусияти он – ба ҳар воситае расидан ба ҳадаф аст.

Бояд қайд кард, ки таъсиррасонии манипулятивӣ кори пушида аст. Амаликунандагони он, чун қоида, бисёр талош мекунад, ки аз ин далел объекти таъсир огоҳ нашавад. Муваффақ шудани дасткорӣ замоне кафолат дода мешавад, ки ба онҳое ки равона шудааст, бовар мекунад, ки ҳама чиз дар доираи қонун ва табиӣ рух медиҳад.

Чаро фанновариҳои манипулятсия дар замони мо чунин интишори васеъ пайдо карданд ва чаро барои оянда хатарзо ҳастанд? Ин бо сабаҳои зерин имконпазир шуд:

– усулҳои таъсиррасонии манипулятсионӣ ба шуур ва афкори ҷомеа дар равандҳои иттилоотӣ-иртибототӣ ворид карда мешаванд, самаранокии онҳо бо истифодаи қавӣ аз технологияҳои навтарини иттилоотӣ ва воситаҳои иртиботот ба маротиб меафзояд;

– афзоиши назарраси шумораи объектҳои таъсиррасонии манипулятивӣ дар натиҷаи дастрасии осон ба воситаҳои интишори иттилоотӣ;

– мавҷуд набудани низоми босамари ҷимояи иҷтимоӣ-раваншиносӣ аз таъсиррасонии манипулятивӣ;

- тамоюли баланди қисми зиёди аҳоли ба таъсири бегона бо сабаби дурудароз дар шароити фишору садамаҳо (стресс)-и иҷтимоӣ/(сиёсӣ)-и ҷангӣ будан;
- интишор ва истифодаи навтарин фановариҳои назорат-нашавандаи манипулятсия (берун баромадани иттилот аз онҳо шадидан назорат карда мешуд);
- комил набудани қонунгузорӣ ва бесамарии базаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ки тавассути онҳо имкони монеъ шудан аз истифодаи технологияи манипулятсия ё ба ҷавобгарӣ кашидани нафароне вучуд дошт, ки аз он қор мегиранд.

Ғолибан истифодакунандагони фановариҳои манипулятсия ноил шудан ба ҳадафҳои зерро мақсад мегузоранд:

- афзудани клишеҳо (қолабҳо)-и сиёсӣ/иҷтимоӣ/ психологӣ;
- идеалсозии ҳодиса ё падидаҳои фардӣ-алоҳида;
- ташаккул додани муносибатҳои вафодорӣ ба гуруҳҳои алоҳидаи муассир/ шахсон ва дар оянда ташаккул додани ойини шахспарастӣ;
- интишори пешакии симои «созмонёфта ва моделсозишуда»-и шахсони алоҳида, созмонҳо, идеяҳо ва барномаҳо;
- заъиф гардонидани рақибон, ҳодисаҳо ва падидаҳо;
- таҳрифи далелҳои воқеӣ бо мақсади ҷойгузин намудани нуқтаи назари зарурӣ, стеріотипи ақидаҳо ва қолабҳои рафтории табақаҳои васеи аҳол;
- паҳн намудани овозаҳо, боло бурдани ташаннуч, ҳолоти ваҳмангез ва тарс.

Вазифаҳои стратегии дар боло зикршуда, ки дар пеши фановариҳои манипулятивӣ ва нафароне истодаанд, ки аз он истифода менамоянд ва бо кӯмаки маҷмӯи абзорҳои муайян амалӣ мегарданд. Дар заминаи далелсанҷӣ мо бо унсурҳои воҳеҷурем, ки дар нутқ, изҳорот ва тезисҳои шахсони маъруф-объектҳои тадқиқоти далелсанҷӣ мавҷуданд. Маълум аст, ки ҳар сухангӯ вобаста аз ҳадаф, сатҳи донишҳои касбӣ, салоҳияти ҳирфавӣ, ҳаҷми огоҳиаш аз равишҳо ва таҷрибаи баромадҳои оммавӣ, омодагии равонӣ ва мизочаш аз усулҳои инфиродии манипулятсия истифода мебарад.

Дар ҳар сурат, бо тақя ба таҷрибаи украинӣ, «нишонаҳои» маъмулии унсурҳо ва усулҳои манипулятсия-ро меоварем, ки дар нутку тезисҳо дучор омадаанд. Журналистон/далелсанчон маҳз бояд ба онҳо тавваҷуҳ намоянд, зеро ин нисонаҳои умумӣ шинохтани аломатҳои манипулятсия дар нутқанд, матритсаи хо-саи дарёфтани ва шинохтани аломатҳои манипулятсия ҳастанд, новобаста аз он ки сухангӯ ба қадом мавзӯ дахл мекунад, хоҳ сиёсӣ бошад ҳоҳ иҷтимоиву иқтисодӣ (ҷадвали № 8).

Ҷадвали № 8. Нишонаҳои маъмулии манипулятсия ва ҳадаф аз истифодаи онҳо

Нишона/аломат	Ҳадаф
Истифода аз далелу додаҳои умумишуда, бо задаи қавӣ ба масштаб/ҳаҷм/ ва аҳамияташон бе тафсилоти иллатҳои сабабу натиҷа	Ташаккули муносибатҳои манфӣ нисбат ба шахсон/ фаъолиятҳо/ ҳодисаҳои муайян, тамаркузи тавачҷуҳ ба хато дар фаъолият, қарорҳо/ташаннуҷи иҷтимоӣ, таҳрифи манзараи ҳақиқии ҳодиса/падида
истифода аз далел/ додаҳо/рақамҳои дуюмдараҷа ва дубора ғунҷондани онҳо дар миқёси васеъ/стратегии ҳодиса ва падидаҳо	муболиға дар омилҳои дуюмдараҷа, ба дигар тараф кўчондани тавачҷуҳ аз сабабҳои аслии ин ё он мушкилӣ/ ваъият, сарғумӣ андохтан дар иллати сабабу натиҷа, аз байн бурдани мафҳумҳо
истифода аз муқоисаи истиораҳои равшану барҷастаи ҳодиса / падидаҳои, ки дар асл бо яқдигар рабте надоранд	додани вазн, тавачҷуҳ, ва эътимоднокии иловагӣ ба маводи нашршуда, барои нуфузи бештари он ба аудиторияи васеъ
муболиғаи ошкоро /кам кардани нишондиҳандаҳо / додаҳо дар бораи ин ё он дастовард	ба ҳодиса ва шахсе, ки паристиш мекунанд, додани аҳамияти калон, таҳрифи манзараи ҳақиқии ҳодиса, бо навиштаҳои мусбат тавачҷуҳро аз мушкилоти ҳалнашудаи доғ дур кардан

истифодаи мақсаднок аз далелу додаҳои қаблан нодуруст, ки дар лаҳзаи чорӣ ба масъалҳои доғи ҷамъиятӣ/мушқилот, маъмулан масоили иҷтимоӣ рабт доранд	барои ташаккули муносибати носолим, нобоварӣ, беобрӯ кардани шахсони алоҳида/ гуруҳҳо/сохторҳои давлатӣ ва барангехтани ташаннуҷи иҷтимоӣ
интиқоли хусусиятҳои як мафҳум ба дигаре (чӣ амдан ва чӣ иштибоҳан)	ба ҳодиса ва шахсоне, ки парастииш мекунад, додани аҳамияти бисёр, чигил кардани вазъ ва пароканда кардани таваҷҷуҳ
бор кардани масъулияти ҳодиса/падида ба дӯши дигарон/гуруҳи одамон, ҷалби таваҷҷуҳ гуё ба қарорҳои ғайриқонунӣ ва нодуруст	интиқоли масъулияти шахсӣ ба дигарон, сохтани муносибатҳои манфӣ, адами боварӣ, беобрӯкунии шахсони алоҳида/ гуруҳҳо/сохторҳои давлатӣ, эҷоди ташаннуҷи ҷамъиятӣ
истифода аз ҳаҷми бузурги рақамҳо/додаҳо дар шакли ҷадвал/ графика/нақшаҳое, ки аҳамияти дуввумдараҷа доранд, бо гузоштани задаи баланд дар 1-2 далели шартан «асосӣ» (баъзан – қисман дурӯғ), вале бо равиши хос аз тарафи суҳангӯй шарҳёфта.	ба иттилоот додани вазн ва эътимоднокӣ ва чун натиҷа амиқтару васеътар ворид шудан ба гуруҳи зерҳадаф, ҷалби таваҷҷуҳ ба додаҳо/далелҳои зарурӣ, ташаккули андешаи матлуб/муносибатҳо ба унсурҳои лозима, муносибати манфӣ ба шахсони алоҳида/гуруҳҳо / муассисаҳо.

Чунон ки аз ҷадвалҳои хулосашудаи боло пайдост, ҳадафе, ки барои ба он расидан одамони алоҳида ё гуруҳи шахсон аз техникаи манипулятивӣ истифода мекунад, асосан рӯи шоноҳии чор ҷузъи таркибии асосӣ меистад, ки моҳиятан, матритсаи манипулятсиरो ташкил медиҳанд:

- мунҳариф кардани манзараи аслии воқеа ва далелҳои ҳақиқӣ;
- ҳар чӣ бештар ворид шудан ба муҳити васеътари аудитория зерҳадаф;
- пароканда кардани тавачҷух, афзудани ташаннуч, дарки мунҳарифи ҳодиса/падида;
- ташаккули симои шахсии мусбат, заъиф кардани рақибон.

Популизм

Таҷриба далелсанҷӣ нишон медиҳад, аз як тараф, «манипулятсия» ва «популизм», чун чузӯҳои илмии суханвариянд, ҳарчанд ки дар маънӣ тавофут доранд, аммо аз абзорҳои муштарақ истифода мебаранд. Ҳамдигарро тақвият баҳшида, усулҳои қорашон бевосита дар тезисҳои шахсонаи маъруф бо ҳам омехтаанд ва сарманшаъи дурустии далелҳои оммавишударо месозанд. Бинобар ҳамин асосан ба изҳороте, ки пур аз суханони популистӣ, дар ҳолати будани имконияти рад кардани он, ҳамон роҳи усулҳои истифода мешаванд, ки нисбат ба манипулятсия ба қор бурда мешуданд.

Шарҳи васеътари мафҳуми популизм

Популизм – навъи фарҳанги сиёсӣ, ки намоёндагонаш ба оммаи васеъ талоши «дилсӯзӣ» мекунад, бо истифода аз мушкilotашон, чун қоида, гуё баъди ба сари ҳокимият омадани он ваъдаи ҳалли мушкilotи онҳоро медиҳанд.

Барои популизм аъвомфиребӣ, ваъдахилофӣ, тасмимҳои дар амал иҷронашаванда ва агар, фарзан, иҷро шаванд ҳам, танҳо бо фоизи андаки бо усулҳои барои ин қувваҳои сиёсӣ роҳат хос аст. Популистҳоро ифшо намудан осон, вале маҷбур кардан барои эътирофи иғроқашон ва ғайриимкон будани иҷрои ваъдаҳои онҳо мушкил аст. Бо лутфи ҳоли ҳавои аъвомфиребашон ҳамеша як силсила далелҳои меёбанд, ки барои дар зиндагӣ амалӣ шудани омолҳо монё шудаанд.

Вожаи сиёсии имрӯз популизмро чун маҷмӯи усулҳои тактиқӣ дар муборизаҳои сиёсӣ шарҳ медиҳад, ки бо муҷрият ба афкори ҷамъиятии омма дар талоши мувофиқ намудани худ бо ниёзҳои онҳо алоқамандӣ доранд. Истифода аз чунин аломатҳои шуури ҷамъиятӣ, чун тасаввуроти сода оид ба падидаҳои ҳодисаҳои зиндагӣ, дарки бевосита, максимализм ва майл ба пешниҳодоти одӣ ба популистон хос аст.

Чун қоида, нутқи популистҳо дар нигоҳи аввал воқеъбинона менамояд: – чанд тасмими саҳт, прогматикӣ, ғайримаъмулӣ – метавонанд куллан вазъияти иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҷамъиятиро ба суйи беҳбудӣ иваз намоянд – вале асос барои таҳлили чунин тасмимҳоро одатан надоранд.

Миёни махсусиятҳои популизм ва суҳанрониҳои популистӣ инҳоро метавон қайд кард:

- талоши ҷавоб гуфтан ба масоили мубрами табақаи васеи шаҳрвандон;
- ҳаҷми бузурги ваъдаҳо;
- возеҳияти баён, ки дар асоси гуфтор ва шуури рӯзмарра сохта шудааст;
- ғайримаъмулӣ ва фарогирии васеи фаъолияту ҷорабиниҳои арбоби сиёсӣ/ гуруҳҳо, ки бо амали мустақим худ аз мақсади «ворид шудан» ба шуури теъдоди ҳадди аксари аудиторія зерҳаф пайгирӣ мекунад;
- муроҷиати мустақим ё тавассути расонаҳо ва дигар каналҳои иттилоотӣ ба аудиторіяи зерҳаф;
- мустақиман, тухмати бепоя кардани дигар пешсафон/ гуруҳҳо/ муассисаҳо дар ин ё он мушкилоти ҷомеа;
- ба сифати ҷимоя алайҳи иттиҳом ба иҷро накардани ваъдаҳо, истифода аз ваъдаҳои боз болохонадортар.

Заъфи популизм дар он аст, ки дар назди таҳлили асоснокуннии ваъдаҳои пешниҳодшуда ва нишон додани эҳтимоли натиҷаҳои гарон, ки ин тасмимҳои ноандешидаи «якдафъаина» меоранд, ҳатто дар ҳоле ки агар ваъдаҳо ақаллан қисман иҷро шаванд ҳам, хеле осабпазир аст.

Чанбаи мазкур барои мубориза ва ифшо намудани изҳороти популистӣ аз концепсияи далелсанҷӣ фаъолон истифода мебарад. Гузаша аз ин, самаранокӣ тақвият меёбад, зеро чунон ки қаблан гуфта шуд, далелсанҷӣ танҳо аз сарчашмаҳои кушода барои ҷамъоварии пойгоҳи собиткунанда кор мегирад. Ин платформи қавии таъсиррасонӣ аст, зеро руйирист бесалоҳиятии популистҳоро нишон медиҳад ва иттиҳомро ба истифодаи боғаразона ба субъективии маълумот ғайримумкин мегардонад.

Мушкилии кори далелсанҷо маҳз бо суханронии популистӣ дар он аст ки:

- популистҳо дар нутқашон камтар аз далелҳои воқеӣ ва бештар аз шиору қолабҳои муайян истифода мебаранд;
- тезисҳо аз аломаҳои субъективӣ иборатанд;
- мазмуни изҳорот, ҳарчанд метавонад дар асоси додаҳои воқеӣ/ҳуҷҷатҳо бошад, аммо ба оянда нигаронида шудааст ва таҳлилнашпванда аст;
- изҳорот чун мурочиат ба дигар шахсони маъруф аст, бо иқтисоди бевосита аз гуфтори онҳо, ки ин мухотаби тадқиқотро иваз мекунад.

Аз тарафи дигар, бо нотиқони популист як ҳолати «худфигурӣ» рух медиҳад. Сабаби асосӣ худашон ҳастанд, чун қоида дар масълаҳои иқтисодие мутахассис нестанд, ки бо он ғолибан ба аудиторияи худ мурочиат менамоянд. Дар ин соҳаҳо дониши казое надоранд ва иллатҳои сабабу натиҷаро то охир дарк намекунад ва аз маълумоте, ки танҳо барояшон фаҳмо ва усулан барои истеъмоли «оммаи васеъ» ба ҳисоб гирифта шудааст, истифода мебаранд. Дар натиҷа, ҳангоми муҳоҷисаҳо/баромадҳо дар ҳамаҷояк мавзӯ, дар изҳорот ба хато роҳ медиҳанд, ҳар дафъа арқом/додаҳои мухталиферо номбар мекунад, ки ҳамаҷояк ҳодиса/падида/равандро тавсиф мекунад.

Намунаҳои аз изҳороти популистӣ:

«Агар давлат аз пайи ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки имрӯз қафилӣ амнияти мо нест, намерафт ва аз иқтисодии қавии ҷаҳонӣ даст намекашид, мо имрӯз дар Шарқ даргири ҷанг намешудем ва дар ҷануб заминамон ғасб намешуд. Аммо, сарфи назар аз ҳама, мо зарфияти илмӣ хешро ниғаҳ доштем ва ин рӯ, дар он ҷо, бигуздор бидонанд, ки мо метавонем ҳар чиро ки аз даст додаем, дар якҷояк сол барқарор намоем. Ин яке аз бандҳои асосии барномаи сиёсии мост...»

«Дар сурати мавҷудияти иродаи сиёсӣ, ҳамгирии ҷомеа ва қувваҳои мусаллаҳ ҷанг дар Шарқ метавонад, агар дар ҷанг соате набошад, пас дар якҷояк рӯз анҷом ёбад...»

3.5. Таснифи изҳороти манипулятивӣ тибқи салоҳияти нотиқ

Таҷрибаи далелсанҷӣ нишон дод, ки суҳангӯён бо услуби баён, сатҳи огоҳӣ дар мавриди масоили иҷтимоӣ-иқтисодӣ, мақсади баромад ва мансабхояшон тафовут мекунад. Нутқи онҳо метавонад аз рӯи сифати истифода аз роҳҳои манипулятсия тасниф шавад.

Аз махсусиятҳои нутқи популистон пайгирӣ намуда, мо шартан онҳоро тибқи «аломатҳои беморӣ» тасниф намудем. Омили асосӣ дар чунин тақсимбандӣ салоҳияти шахс, мансаб ва гароиш ба усулҳои манпулятивӣ ва популистӣ аст.

Мутобиқ ба критерияҳои боло тавсияҳо оид ба дараҷаҳои рад/ифшо кардани изҳорот (бо ранг ишора шудаанд)

- сабз – ба осонӣ ифшо мешавад;
- зард – мураккабии сатҳи миёнаи ифшосозӣ;
- сурх – ба мушкилӣ ифшо мешавад.

Ҷадвали № 9. Хarakterистикаи нотиқони популист тибқи салоҳият ва мураккабии таҳлили изҳоратшон

Тасниф мутобиқи изҳорот	Хarakterистика
Синдрoми «популистинимча-мулло»	Хarakterи популистии тақдими иттилоот, баёни сатҳии далелҳо, шарҳ ва мантиқи ғалати далелҳо, шумораи зиёди содагардонӣ ва умумият, майл ба муболиғаи додаҳо
Таззодии «аълочӣ»	Дар аксар ҳолат – баёни пурмазмуну босаводонаи далелҳо, дониستاني мавзӯ, далелу бурҳоноварӣ ва мантиқи сатҳи баланд; дар айни замон хатои дағалу нақиз дар додаҳои рақамӣ ва иллати/рабти сабабу натиҷа ба мушоҳида мерасанд
Эффeкти «тутӣ»	Намоиш додани сатҳи огоҳӣ оид ба доираи васеи масоили мубрам, сатҳи хуби донишҳои оморӣ, вале такрори доимии далелҳо/додаҳои рақамӣ бидуни аломатҳои тасҳеҳ ва этирофи дурӯғҳои худ, шарҳи субъективӣ ва манипулятсияи иттилоот

<p>Падидаи «хаёл-парастӣ қиссагӯӣ»</p>	<p>Огоҳии миёна оид ба доираи васеи масъалаҳои мубрам аснои талоши нишон додани сатҳи баланди касбияти худ, ғалат дар истилоҳот, интиқоли хусусиятҳои як падида ба дигаре, муболиғаи доимӣ, ё кам нишон додан ин ё он додаҳои рақамӣ</p>
<p>Аномалияи «нобиғаи бад-рафтор»</p>	<p>Сатҳи баланди донишҷӯи иттилооти касбӣ, омор; донишҷӯи робитаҳои сабабу натиҷа, донишҷӯи маълумоти ғайрирасмӣ аз сарчашмаҳои пӯшида; Дар айни замон сатҳи фавқулодда баланди манипулятсияи арқому далелҳо, шарҳи субъективӣ ва ле ба ҳақиқат монанди робитаи сабабу натиҷа, амдан кам ё зиёд нишон додани вазни далелу додаҳо ба манфиати дигарон, истифода аз далелҳои мавҷуднабуда бо таййиди хуҷҷатгунаҳои қалбакӣ ё ишора ба сарчашмаҳои, ки санҷиданашон мушкил аст</p>

Қатъи назар аз сатҳи мухталифи муракабии санҷиш ва таҳқиқи пойгоҳи собиткунанда барои изҳороти мазкур тибқи аломатҳо, аксаран метавон онҳоро бо мусоидати равишҳои далелсанҷӣ тафтиш кард.

Одатан, изҳороте, ки ба категорияи «сабз» мансуб аст, таҳлили амиқро талаб надорад ва таъҷилан бо ҷалби иттилооти хуҷҷатӣ ё оморӣ аз сарчашмаҳои кушода ифшо мегардад ва дар қолаби блитс (аҳёнан дар қолаби таҳлил ва бе иттилооти ёрирасон) пешниҳод мегардад.

Раддияи категорияи изҳороти «зард» аллакай истифодаи унсурҳои таҳлилий, доираи васеи сарчашмаҳо ва баъзан ирсолӣ дархост ба мақомоти ҳокимияти давлатиро барои дарёфти маълумоти иловагӣ тақозо дорад. Чунин мақолаҳо ғолибан дар форматҳои далелсанҷӣ таҳлилий нашр мешаванд.

Кор бо категорияи «сурх» таҳлили амиқтар, истифодаи доираи васеи сарчашмаҳо, машврат бо коршиносони хирфавӣ ва маълумоти иловагӣ аз тариқи пешниҳоди дархост ба муассисаҳои давлатиро меҳақад.

**ПОЙГОҲ (БАЗА)-и
СОБИТКУНАНДА**

БОБИ 4

БОБИ 4. Пойгоҳ (база)-и собиткунанда

4.1. Бунёд намудани пойгоҳи собиткунанда. Пешгирӣ аз ғалатҳо

Қаблан дар бобҳои боло бо тафсил масълаи он баррасӣ шуд, ки изҳороти оммавӣ ё тезиси шахсони маъруф объекти асосии тадқиқот дар консепсияи далелсанҷӣ аст. Худи тадқиқот бошад аз раванди ҷамъоварӣ/тавлиди додаҳо ва далелҳои иборат аст, ки дурустӣ ё нодурустии изҳоротро собит менамоянд.

Пойгоҳи собиткунанда бошад танҳо ба гирдовариҳои иттилоот аз сарчашмаҳои кушода машғул аст.

Ҷамъовариҳои иттилоот чӣ гуна сурат мегирад? Кадом роҳу усулҳо истифода мешаванд? Чӣ гуна додаҳои гирифташуда табдил меёбанд?

Суолҳо оид ба муҳтавои пойгоҳи собиткунанда дар баҳши зер баррасӣ мешаванд.

Бояд дар оғоз зикр кард, ки далелҳо, раванди ҷамъоварӣ ва тадқиқи онҳо тибқи муҳтаво бо шарҳи умумии мафҳуми мадорик/исботкунӣ бастагӣ доранд. Аз ин рӯ мухтасарн ба худи мафҳум назаре меандозем.

Исбот, дар навбати аввал, аз фаъолияти мантиқӣ, усул ё раванди муқаррар намудани ҳақиқат аз тариқи асосноккунии дурустии қавл бо қўмаки далелҳо, додаҳо ва муҳокимарониҳои касбӣ иборат аст. Бо мусоидати маҷмӯи усулҳои мантиқӣ ҳақиқати ҳар фикре бо тақия бар дигар андешаҳои ростин (далелҳо, ҳуҷҷатҳо ва додаҳои оморӣ) асоснок карда мешавад.

Зарурат барои исботи ин ё он қавл ҳангоми пайдоиши шубҳа дар дурустии он буруз мекунад. Дар ҳолати далелсанҷӣ журналист набояд ҳеч андеша (изҳорот)-ро, тезис (ба ғайр аз онҳе ки возеҳан ҳақиқианд) чун ҳақиқат қабул намояд, тақрибан ҳамаи онҳоро зери шубҳа қарор диҳад ва тавассути таҳлили пешақӣ имкони санҷиши далелҳои дар изҳорот садо додаро пайдо кунад. Баъди иҷрои ин шарт ба ҷамъовариҳои мадраҳҳо мегузарад.

Аммо бояд фаҳмид, ки мақсади далелсанҷ аз он ҷумла ҷустори дурӯғ дар суҳанронии шахсони маъруф нест.

Ин яке аз ғалатҳои хатарнокест, ки метавонад боиси истифодаи нодурусти абзорҳои далелсанҷӣ, субъективизм, ғаразнокӣ ва сабқат барои «далелҳои доғ» гардад.

Дар навбати аввал далелсанҷӣ, маҳз барои барқарор намудани дурусти ин ё он гуфта, бозътимодӣ ва ба ҳақиқат мувофиқат намудани далелҳои изҳорот равона шудааст.

Дар ин бора иловатан мувофиқати сохтори исботкунӣ тибқи мафҳуми далелсанҷӣ бо сохтори аз ҷониби умум қабулшудаи мафҳуми исботкунӣ бо забони ҳол мегӯяд. Аз он ҷумла, асоси исботкунӣ ба маънии васеъ иборат аст:

- тезис/изҳорот – қавле, ки дурустиаш исбот меҳаҳад;
- далелу бурҳон – он далелҳо/хуҷҷатҳо/маълумоти умумии воқеӣ (муътамад), ки ҳангоми исботи тезис ё изҳорот истифода мешаванд;
- намоиш додан (шакли исбот) – роҳ ва усули алоқаи мантиқии асоснок миёни тезиси таҳлилшаванда ва далелҳои овардашуда.

Ба монади мантиқи умумӣ, мафҳуми далелсанҷӣ низ аз ду шакли исботкунӣ – бавосита ва бевосита истифода мебарад.

Исботи мустақим – баррасии далелҳо ва баъд мустақиман гузаштан ба исботи дурустӣ (ё нодурустӣ)-и тезис аст. Фолибан дар исботи мустақим аз додаҳои оморӣ, хуҷҷатҳои гуногун, ҷавобҳои расмии ниҳодҳои давлатӣ ба дархост истифода мекунанд.

Ҳангоми истифода аз исботи бавосита дурустӣ ё нодурустии тезиси пешниҳодшуда бо роҳи асоснокунии нодурустӣ бо антитезиси пешниҳодшуда сурат мегирад. Ин равиш дар ҳоле кор меояд, ки барои исботи бевосита имкони дарёфти далелу бурҳон вучуд надорад.

Бо тақя бар он чи ки зикраш рафт, метавон структураи шарҳии бунёди тарҳи пешакии исботкуниро тибқи мафҳуми далелсанҷӣ чунин сохт:

- **фароҳам овардани шароит барои таҳлили изҳорот/тезис**
- **«сайқал додан (кристаллизатсия)» -и далел, додаҳои мустанад ё рақамии мушаххасе, ки ба тадқиқ фаро гирифта мешаванд;**

- муайян намудани сарчашмаҳои имконпазир барои ҷусто-ри иттилоот
- муайян намудани сарчашмаҳои иловагии имконпазир ба-рои ҷустори иттилоот;
- сохторбандии мадорикӣ (исботкунӣ)-и эҳтимоли ва пай-дарҳамии мантиқии онҳо;
- муайян намудан имконот ва зарурати истифода аз ша-воҳид (мадорик)-и иловагӣ ва далелҳо;
- эҷоди беҳтарин ва дастрастарин роҳи пешниҳоди итти-лооти аз нахустсарчашмаҳо ҳосилшуд (аз ҷумла ҷадвалҳо, нақшҳо, харита, графика, видео) барои дарки хонанда;
- дарёфти беҳтарин қолаб барои мақола (блитс, аналитика, суперблитс);
- таҳияи пешфарз барои ҳукмномаи эҳтимоли.

Тартиби болоро ҳамзамон метавон чун марҳилаи банақша-гирии кори журналист-далелсанҷ истифода намуд, ки қабл аз қисмати асосии кор – ҷустуҷӯи сарчашмаҳо ва ҷамъоварию ша-воҳид анҷом медиҳанд. Зиеда аз ин марҳилаи банақшагири бояд чун ҷузъи ҷудонопазир ворида низоми кори журналист бошад. Дар варианти идеали он аз ҷониби ҳайати таҳририя, гуруҳи кор-шиносон ё далелсанҷоне қабул мегардад, ки ҳадафи тадқиқоти ин ё он изҳоротро доранд. Чаро ин муҳим аст?

Таҷрибаи **FactCheck** нишон дод, ки аксар вақт ҳолатҳои ме-шаванд, ки изҳорот/тезис дар назари аввал чунин менамояд, ки:

- аз далеле иборат аст, ки ниёз ба таҳлили амиқ надорад;
- метавонад дар қолаби блитс ё мақолаи кӯтоҳи таҳлилий

пешниҳод гардад;

- сарчашмаҳои, ки истифодашон дар нақша ҳаст, возеҳ ме-намоянд;

- мантиқи сохтанаш(баёнаш) сода аст.

Вале чуни фарзияҳои пешаки метавонанд ғалат бошанд ва ин дар рафти кор бо тезис маълум мешавад. Дар чунин ҳолатҳо, аз эҳтимол дур нест, ки амалан бо маводи қаблӣ бояд аз нав кор кард, ё умуман, ҷустори далелҳои аз нав шуруъ кард. Ин саба-би ба дарозо кашидани муҳлати кор бо изҳорот мегардад. Чунин ҳолат боиси аз даст додани аҳамияти изҳорот мегардад ё дигар ба он монанд пайдо мешавад, ки моли нотиқӣ машҳуртар аст ё бо матни тундтар ва шароити марғубтар садо хоҳад дод.

Барои пешгири аз чунин ҳолатҳо, зарурати ҷорӣ намудани банақшагирии пешакии дақиқ, муҳокимаи дастҷамъона чун омили мусоидгардонии раванди кор бо изҳорот ва ҷамъовариҳои пойгоҳи собиткунанда вучуд дорад.

Ғайр аз ин, барои ҷилавгири аз хато, риояи қоидаҳои умумии мантиқ зарур аст, ки дар концепти далелсанҷӣ дар нисбати кор бо тезис, далелҳо ва ҳуди исботкунӣ мубрамад.

Қоидаҳои пешгири аз ғалатҳо дар кор бо тезисҳо

– тезис ё далели изҳорот, ки тадқиқот дар болои он тамарқуз мекунад, бояд дақиқ ва возеҳ сарҳадгузори шавад;

– тезис ё далел бояд дар тӯли раванди тадқиқот яқсон боқӣ монад-иваз нашавад ва зери таъсири далелҳо ихтисор нашавад;

– аз иваз намудани тезис дар раванди тадқиқот бояд ҷилавгири намуд;

– исботи тезисе, ки аз ҷониби нотиқи муайян садо додааст, бояд маҳз исботи ҳамон тезис бошад, на исботи бесалоҳиятии муаллифи он.

Қоидаҳои пешгири аз хато дар кор бо далелҳо

– дурустӣ ва асолати далелҳо (масалан омор)-е, ки барои исбот истифода мешаванд, сарфи назар аз он ки ҳамин тавр ҳастанд ё не, оё аломати аксиомаро доранд ё на (масалан, формулаҳои иқтисодии муайян, бузургҳои доимӣ) бояд муқаррар шавад;

– аз истифодаи далелҳои шартӣ ва фиребо, ки метавонанд дар асоси фарзияҳои дурӯғин бино шаванд (маъмулан, чунин далелҳо бо ибораҳои «ҳама медонанд, ки», «маълум аст, ки», «комилан пайдост, ки» ва ғайра «аломатгузори» шуда, бидуни ишора ба сарчашмае оварда мешаванд) даст кашидан.

Қоидаҳои пешгири аз ғалатҳо ҳангоми кор бо тартиб додани исбот

– иҷозат надодан ба пайгирии лафзӣ ва шартии далелҳои тезис, вақте далелҳо худашон дақиқ ва дуруст интиҳоб нашудаанд, робитаи бевосита ё пайгирии тезис мушоҳида намешавад, вале «алоқамандӣ»-и сунъӣ аз ҳисоби ибораҳои «ҳамин тавр», «дар натиҷа...» руҳ медиҳад;

- истифода набурдан аз далелҳое, ки таъсирашон дар маҳдудаи замонист, будуни назорати тасҳеҳ ва тағйирот дар онҳо;
- дар нақшаҳои исботкунӣ қор нагирифтани аз аналогияҳои шартӣ, ки барои таҳриф вазъи воқеӣ дар соҳа ва бахш қодиранд ва тезис ё далел ба он тааллуқ дорад;
- истифода накардани аз далелҳое, ки тақроран дурустӣ ё нодурустии тезисро исбот мекунад;
- истифода аз далелҳои дуюмдараҷа, дар ҳолати зарурат ба тақвияти бахшидан далели асосӣ, вале бар шакли мухтасари ҳадди аққал, то ки аз пур қардани тадқиқот бо унсурҳои иловагӣ ҷилавгирӣ шавад;
- агар ду ё зиёда далелҳои назаррас, вале ҳамвазн пайдо шавад, мантиқи раванди исботкунӣ танҳо дар атрофи якеи онҳо бояд сурат гирад, то ки аз парешоншавии таваҷҷуҳ пешгирӣ шавад (афзалият ба сарчашмаи бештар ҳирфавӣ ва эътирофшуда дода мешавад ва дигар далелҳоро дар зарурат метавон мухтасар дар тадқиқот зикр кард).

4.2. Услҳои бештар истифодашаванди исботкунӣ тибқи мафҳуми далелсанҷӣ

Роҳу усулҳое, ки тавассути таҷқиқи изҳороти тезис/тезис амалӣ мегардад, равишҳои мутобиқ гардонидашудаанд, ки далелсанҷӣ аз мантиқ ва таҳлили иқтисодӣ гирифтааст. Дар ҳолати далелсанҷӣ онҳо андаке содтар карда шудаанд, вале дар бунёди худ хусусиятҳои асосӣ ва тафовути равишҳои мантиқ ва таҳлили иқтисодиро ниғаҳ доштаанд. Роиҷтарини онҳо муқоиса, моделсозӣ ва радиясозӣ (соби́тсозӣ) аст.

Қиёс

Муқоиса (қиёс) усули омӯзиш/донишест, ки дар ҷараёни он ҳодисаи/падидаи/ далели омӯхташаванда бо ҳамсони маълуми қаблан омӯхташуда ё монанд, ба мақсади муайян намудани умумиятҳо ё тафовутҳо миёнашон ҳамсанҷӣ мешаванд.

Бо қўмаки муқоиса махсусиятҳои умумӣ ва фардии далели омӯзиш муайян карда мешаванд, тағйирот, динамика, тамоюлҳо омӯхта мешаванд.

Дар концепти далелсанҷӣ муқоиса ва ҳамсанҷии ҳам ҳуҷҷатҳо ва ҳам омор истифода мешавад.

Дар ҳолати аввал муҳтавои якчанд ҳуҷҷат ҳамсанҷӣ мешаванд. Дар дуввум изҳороте, ки аз ҳуҷҷат иқтибос меоварад ё ба он ишора мекунад, бо муҳтавои он ҳамсанҷӣ мешавад.

Додаҳои оморӣ бошанд, дар гузинуи одӣ, яъне онҳое, ки тавассути изҳороти оммавӣ шудаанд бо онҳое, ки дар сарчашмаи иттилоотанд, муқоиса карда мешаванд.

Чун қоида, муқоисаи содаи ҳуҷҷатҳо ва омор дар қолаби фактчек-блиц истифода мешаванд, вақте зарурат барои таҷқиқи амиқи тезис нест.

Агар таҷқиқи тезис таҳлили васеъро тақозо дошта бошад ва иҷрои муқоисаҳо мушкул бошад, **бояд қоидаҳои зерин риоя шаванд:**

– барои муқоиса объектҳо/ҳодисаҳо/ далелҳо ва додаҳои бояд интихоб кард, ки бо сифат, НИШОНДИҲАНДАҲОИ СОҲТОРИЙ, шароит ва замони пайдоиш қобили муқоиса бошанд;

– интихоби базаи муқоиса бояд ҷунун бошад, ки тамоми маҷмӯи иттилооти барои муқоисаи объектҳо/ҳодисаҳо, далелҳо ва додаҳо гирифтаҳо дар худ дошта бошад;

– таъйин намудани шакли муқоиса -статикӣ, динамикӣ, фазоӣ/фосилавӣ;

– муайян намудани шкалаи муқоисаи ин ё он бузургӣ ва дараҷаи арзиши тавофутҳое, ки метавонанд ба натиҷа, ҳулоса ва ҳукмномаи тадқиқот таъсир расонанд;

– муайян намудани шумораи нишонаҳое, ки аз рӯи онҳо муқоиса гузаронида мешавад – шумораашон бояд барои ҳар як объекти тадқиқот баробар бошад;

– муайян намудан ҳуди шакли нишонаҳое, ки бо онҳо муқоиса гузаронида мешавад.

Моделсозӣ

Таҷрибаи **FactCheck** нишон медиҳад, ҳолатҳое ҳастанд, ки изҳорот ё тезис, ҳарчанд аз далели мушаххас иборат аст, аммо исботи он мустақиман ё ғайримумкин ё бо сабаҳои объектив-субъективӣ мушкил аст (масалан, тадқиқоти таъҷилиро вучуд надоштани омори ҷорӣ монеъ мешавад, ки чун қоида, дар сарчашмаҳои дахлдор бо таъхири яқмоҳа ё зиёдтар гузашта мешаванд).

Дар дигар ҳолат-изҳорот ба мавзӯи гуногунҷанба дахл дорад, ки мавзӯҳои якҷанд соҳаро фаро мегирад ва аз рӯи ҳаҷми иттилоот хеле бузурганд. Тадқиқоти далелҳои чунин изҳорот бо равишҳои сода ғайримумкин аст.

Дар чунин вазъият барои эҷоди исбот метавон аз усули моделсозӣ истифода намуд.

Мафҳуми моделсозиро дар шакли васеъ метавонад ҳамчун усули тадқиқоти ғайримустақими назариявӣ ва амалӣ таъриф намуд (дар консепсияи далелсанҷӣ – изҳороти шахси маъруф), вақте ки ба ҷои объекти мустақили омузиш, объекти ёрирасон интихоб ё сохта мешавад ва ин модел таҳлил шуда, натиҷаи чунин иттилооти ба дастомада ба мавзӯи асосии таҳқиқот интиқол мешавад.

Дар консепти далелсанҷӣ усули моделсозӣ – абзори хеле нозуки омузиши изҳорот ё тезис аст. Яке аз критерияҳои асоси далелсанҷӣ дараҷаи баландтарини объективият, беғаразӣ, набудани таҳмину манипулятсияи далелу додаҳост. Аммо чунон ки дар таърифи мафҳуми моделсозӣ мебинем назарияи ихтилофи консепти далелсанҷӣ ба назар мерасад, яъне журналист ба як чизи шартӣ, ба сохтани платформаи таҳлилии мавҷуд набудай ёрирасон муроҷиат мекунад. Ин хатарзо аст, зеро ҷузъитарин

хато ё нодурустӣ ҳатто дар ягон қисмати моделсозӣ, метавонад боиси натиҷагирии ғалат ва ҳукмномаи тамоман ноҳақ гардад.

Бинобар ин ҳангоми истифода аз усули моделсозӣ муҳим аст, ки:

- ҳодисаҳо / падидаҳо / ҷарёнҳо бояд нишонаҳои муқоисавии якхела-яксон дошта бошанд;
- параметрҳо ва шартҳои моделсозии вазъият-ҳадалимкон ба асл наздик ё якхела бошанд;
- критерия ва параметрҳои модели сунъиро месозанд ё тавсиф мекунад бояд барои асл хос бошанд;
- ҳангоми «кӯчондани» додаҳо аз модел ба асл ба назар гирифтани иштибоҳоти эҳтимолӣ ё номувофиқатие зарур аст, ки ба манзараи умумӣ таъсир нарасонанд ҳам, метавонанд асос барои муттаҳам кардан бо субъективизм гарданд.

Дар умум усули моделсозӣ ба гуруҳи усулҳои мушкили иботкунӣ дохил мешавад. Дар концепти далелсанҷӣ бисёртар дар таҳияи мақолаҳои таҳлилий ва кор бо далелу тезисҳои мавзӯашон мураккаб истифода мешавад.

Рад кардан (инкор)

Усулҳои радкунро, бидуни муқобилига, метавон абзорҳои асосии кор тибқи концепти далелсанҷӣ ҳангоми тадқиқоти тезису изҳорот номид. Дар ин бахш онҳо дар мисолҳои мушаххас баррасӣ мегарданд.

Барои фаҳмиши беҳтари моҳияти радкунӣ ва роҳҳои истифода аз онҳо зарур аст, ки ботафсилтар бо фаҳмиши моҳияти радкунӣ шинос шавем.

Мувофиқи меъёрҳои мантиқ, радкунӣ-андешарониест (шаклҳои шифоҳӣ ва хаттӣ метавонад бошанд), ки нокифоятӣ, иштибоҳ ва заъфи тезисро муайян мекунад.

Чунон ки ҳатто аз таърифи классикии мафҳуми радкунӣ пайдост, он муҳтаво ва ҳадафи концепти далелсанҷиро амалан инъикос мекунад.

Ин наздикии мафҳумҳо дар айни ҳол муҷибӣ он аст, ки усулҳои радкунӣ аслиҳаи асосии далелсанҷӣ барои пайдо намудани далелҳои дурӯғин, манипулятсия ва популизм дар изҳорҳои шахсона маъруф аст. Вобаста ба нишонаҳо ва механизми иҷроии се гуруҳи усулҳои радкунӣ вучуд дорад:

- радди(инкор) тезис – натиҷааш эътирофи иштибоҳ ё дурӯғ будани худӣ тезис аст;
- радди (инкор)-и истидлол – иштибоҳ будани тезисро аз тариқи дурӯғ будани истидлол муайян мекунад;
- радди (инкор)шавоҳид/мадракҳо – иштибоҳотро бо роҳи аз истидлол ҳосил намудани тесис муайян мекунад.

4.3. Равишҳои инкор – ҷузъиёт ва мисолҳо

Ҳар як гуруҳи дар баҳши боло зикршуда аз чандин равишҳо иборатанд. Онҳоро муфассалтар ва бо мисолҳо баррасӣ менамоем.

Инкори тезис

Равиши аввал – инкори тезис бо далелҳо

Мисол: «Дар бучети соли чорӣ барои захираи барқ 600 млн гривен ҷудо шудааст...»

Шарҳ. Тезис аз далели мушаххас ва дақиқ – **600 млн гривен барои захираи барқ** – иборат аст.

Барои муайян намудани ҳақиқати ин далел дар сарчашмаҳо ёфтани он кофист, ки оё воқеан ҳам маҳз ҳамин маблағ ҷудо шудааст, яъне ёфтани далели дигар, ки ҳақиқат будани далел ё тезиси тадқиқшавандаро умуман муайян менамояд ё инкор мекунад.

Равиши дуюм – инкори тезис тавассути исботи ҳақиқати тезиси нав

Мисол: «Ақаллан як шахвандро нишон диҳед, ки ба ӯ қарз ё кӯмакпулии нақд барои таъмини захираи барқ дода бошанд... Ба касе надодаанд!...»

Шарҳ. Хабарӣ асосии изҳорот – **ба таври нақд ба ҳеч шахрванде кӯмак накардаанд.**

Барои инкори ин далел ва изҳорот, метавон дигарро пешниҳод намуд – ба шахрвандон мувофиқи барномаҳои муайян кӯмаки нақдӣ ҷудо шудааст. Шумораи чунин шахрвандонро маълум намуда, мо дурусти тезиси навамон ва иштибоҳи тезиси аввалро нишон медиҳем.

Равиши сеюм-инкор тезиса тавассути дар он муайян наму-
дани оқибатхое, ки бо ҳақиқат таноқуз доранд.

Мисол: «Ман метавонам тасдиқ кунам, ки ҳукумати собиқ
ҳамеша аз манфиатҳои одамони одӣ ҳимоят мекард, на аз соз-
монҳои байналхалқӣ...»

Шарҳ. Изҳорот, ҳарчанд критерияи мушаххаси «ҳимояи ман-
фиатҳо»-ро надорад, самтро муайян мекунад, **яъне муайян
кардани авлавиятҳои иқдомоти ҳукуматро.**

Барои ин таҳлил намудан зарур аст, ки фаъолияти ҳукумат
дар муносибат ба одамони одӣ ва сохторҳои байналмилалӣ
(дар ҳамон давр) ба чи овард. Критерияҳо мутобиқ ба қоидаҳои
қабулшуда оид ба арзёбии сатҳи афзоиш/коҳиши вазъи иҷти-
мой-иқтисодии шаҳрвандон ва гузаштҳо ба шарикони аҷнабӣ
интиҳоб карда мешаванд. Дар натиҷаи тадқиқот мо манзараи
воқеии натиҷаи фаъолиятро дар нисбати ҳар ду объект меби-
нем. Агар натиҷа хусусияти манфӣ дар нисбати яке аз объектҳо
дорад – тезис ғалат аст, яъне бо нишон додани манзараи воқеии
натиҷаҳо инкор мешавад.

Инкори истидлолҳо

Равиши аввал – муайян намудани дурӯғи истидлолҳо

Мисол: «Дар буҷет маблағи 80 миллиард барои қарз ба
аҳоли пешбинӣ шудааст. Чӣ рақами мудҳише! Беҳтараш ин
пулро барои ба таври назаррас баланд бардоштани нафақа ва
кӯмакпулиҳо диҳед...»

Шарҳ. Истидлоли калидии тезис – **бо 80 миллиард мета-
вон ба таври назаррас нафақа ва моҳонаро баланд кард.**

Нодурустии истидлоли тезис ва дар умум ҳуди тезис бо ҳи-
соби одӣ дар ду самти алоҳида – то кадом андоза нафақаи ҳад-
ди аққал ва моҳонаи ҳадди аққал афзоиш меёбанд, муайян кар-
да мешавад, агар ин маблағро бар сари шумораи нафақахурон
ва касоне, ки моҳонаи пасттарин мегиранд, тақсими баробар на-
моем. Ин нишондиҳандаҳо бо нишондиҳандаи миёнаи афзо-

иши нафақа ва моҳона барои марҳилаи интихобшуда муқоиса намуда, нодурустии истидлол ва худӣ тезисро муайян мекунанд.

Равиши дувум – муайян намудани нокифоягии далелҳо дар нисбати тезис

Мисол: «Маблаҳое, ки гуё барои кӯмаки шаҳрвандон ба нақша гирифта шудаанд, дар асл ба ҷайби олигархҳо мераванд. Аз буҷа гирифта мешаванду ба монополистҳо дода мешаванд ва вобастагии мардумро аз барқ ва фақр абадӣ мекунанд».

Шарҳ. Истидлоли асосии изҳорот – **маблағҳо ба суроғаи даркорӣ намераванд.**

Воқеан, ин истидлол ба ҳеч сарчашмаи омӯрӣ ё ҳуҷҷатӣ таъя намекунад, робитаи сабабу натиҷаро нишон намедиҳад ва характери декларативӣ дорад. Интиҳоби критерия барои инкори он ба қадри кофӣ васеъ аст ва мунҳасир ба нишон додани манзараи воқеии воридоти маблағҳост. Шумора ва сифати далелҳои ба даст омада камбуди онҳоро дар изҳорот нишон медиҳанд.

Равиши сеюм – муайян намудани шубҳанокии истидлолҳо

Мисол: «Меғӯянд, ки дар тӯли замони ҳукумати собиқ қарзи берунаи кишвар афзудааст? Биёед, бубинем, ки дар ҳамин марҳила то кадом андоза хазинаи тилло ва арзҳои хориҷӣ афзудааст? Он ба андозаи 34 миллиард афзудааст...»

Шарҳ. Моҳияти истидлоли нотӣқ – **барои дарки он ки нишондиҳандаи аввал он қадар ҳам манфӣ нест, дидани вазъи мусбати дуввум зарур аст.**

Бояд қайд кард, ки амалан, ин усули классикии манипулятсия аст, яъне барои кам нишон додани нуқсони як падида, барзиёд нишон додани эҷобияти дуввум зарур аст. Аз ин рӯ, лаҳзаи асосии исботкунӣ – на муайян намудани дурустии нишондиҳандаҳои шумораӣ, балки ба нишондиҳандаҳои сифатӣ – ба табиӣ будани тағйирёбии як нишондиҳанда нисбат ба дигараш, таъсир ва вобастагӣ тамаркуз кардан аст. Маҳз ҳамин иштибоҳ ва машук будани истидлоли тезисро исбот мекунанд.

Равиши чорум – муайян намудани шубҳанокии сарчашмаи истидлолҳо

Мисол: «Манзараи динамикаи рушд дар тамоми таърих -ва ин эътироф шудааст – дар кишвари «А» ва дар кишвари «В» мушоҳида шудааст. Онҳо бо 12 фоизӣ дар давоми 15 сол рушд кардаанд...»

Шарҳ. Истидлолҳои асосӣ – **суръат ва давраи рушд.**

Сарфи назар аз мавҷудияти додаҳои омории мушаххас дар истидлол, сарчашмаи онҳо нишон дода нашудааст. Ҳамчунин худӣ нишондиҳандаҳо умумишудаанд, зеро ишора нашудааст, ки тибқи кадом категорияҳо рушди ММД, иқтисодиёт, сатҳи зиндагӣ ва дигарон сурат гирифтааст. Вазифаи исботкунӣ – нишон додани шохисҳои асосӣ дар критерияҳои имконпазир бо ишораи ҳатмӣ ба сарчашмаи муътамад аст. Тафовути додаҳо шубҳанокӣ ва иштибоҳоти сарчашмаҳоеро нишон медиҳад, ки истидлол ва тизисҳо гирифта шудаанд.

Инкори шавоҳид

Равиши аввал – муайян намудани нодурустии истидлолҳое, ки аз тезис берун оварда (ҳосил) шудаанд

Мисол: «Бучети низомии кишвар 6 миллиард долларро ташкил медиҳад. Бо ин миқдор пул метавон ба дарозии 1 200 километр роҳҳои дараҷаи аввал бо сифати аврупоӣ сохт... »

Шарҳ. Лаҳзаи чашмаси изҳорот – **нотиқ истдлоли 1 200 км роҳро аз тезис оид ба ҳаҷми бучети низоми ҳосил намудааст.**

Нодурусти изҳорот дар аввалин бархӯрд пайдост – нархи ҳисобу китобҳо (барои кадом сана ва аз рӯи кадом нарх) нишон дода нашудааст, критерияи «дараҷаи аввал» обшуста аст – линкҳои вучуд надоранд, ки рақамҳо аз рӯи кадом ҳисобанд-умумиаврупоӣ ё мутобиқшуда ба кишваре ва ғайра. Ба намоиш гузошта шудани ҳисобҳои алтернативӣ дар исботкунӣ ба нодурустии истидлолҳое дар изҳорот ишора мекунад, ки аз далелҳои дигар берун оварда шудаанд.

4.4. Сарчашмаҳои иттилоот. Коркарди додаҳо. Кор бо дархостҳо

Сарчашмаҳои иттилоот

Консепти далелсанҷӣ (фактчек) дар эъмори пойгоҳи исботкунӣ танҳо ба сарчашмаҳои расмии иттилоот, чунон ки қаблан ҳам гуфта шуд, таъя мекунад. Чиро метавон сарчашмаи расмӣ номид?

Қабл аз ҳама манбаъҳое, ки иттилооташон дар дастарсии ҳамагон аст ва салоҳияти платформаҳо аз ҷиҳати касбӣ шубҳаовар нест ва аз ҷониби коршиносон эътироф шудаанд.

Дар навбати аввал, яъне тамоми сарчашмаҳои мақомот ва муассиссаҳои давлатӣ – шуруъ аз сомонаи президенти кишвар то сомонаҳои мақомоти маҳаллии шаҳру навоҳӣ.

Зинаи навбатӣ – манбаъҳои байналмилалӣ, ба монанди Евростат, ХБА, Бонки ҷаҳонӣ, Бонки аврупои рушд, СММ, СУС, Интерпол ва ғайра ва тамоми манбаъҳои расмии давлатии дигар кишварҳо аст.

Илова бар ин, як қатор платформаҳои машваратӣ, таҳлилий ва рейтингшиносие дар олам ҳастанд, ки иттилооташон касбӣ ва тахассусӣ аст ва ба он намоёндагони соҳаҳои байналмилалӣ таъя мекунад. Чунин манбаъҳо ба омӯзиш ва тадқиқоти соҳаҳои ҷудогона ё масоили мушкил дар миқёси ҷаҳон: сатҳи фасод, озодиҳои сиёсӣ-иқтисодӣ, вазъи рушди ин ё он соҳа машғуланд.

Чунин сохторҳо метавонанд давлатӣ набошанд, вале сатҳи салоҳияташон ва таҷрибаи андӯхташон доир ба ҳаққонияти иттилоот муҷиби шубҳа нест.

Дар замимаи В-и ин китоб сарчашмаҳои иттилоотии зикршуда ва онҳое тасниф шудаанд, ки ҳангоми кор дар консепти далелсанҷӣ бештар мавриди истифода қарор мегиранд.

Бояд қайд кард, ки сарчашмаи иттилоот барои тадқиқот **инҳо шудан наметавонанд:**

- маводи дар расона чопшуда, агар расона ҷирфавӣ нест, расона ҷирфавист, вале эътирофшуда нест (ҳатто агар дар мақола аз шаҳодати ҳуҷҷатӣ истифода шуда бошад ҳам);
- қавли коршинос (агар ишора ба сарчашма нест ва ҳатто бо ишора ҳам чун исботи мустақим шумурда намешавад, дар ҳолати зарурат танҳо барои тақвияти истидлоли асосӣ);

– изҳороти мутахассисони шинохтае, ки ба дигар мутахассис ишора мекунанд, на ба сарчашма, ҳуҷҷат ва додаҳои оморӣ.

Таҷриба нишон медиҳад, ки қариб 80%-и изҳороти шахсони маъруф дар моварои мавзӯҳои сиёсӣ, байналмилалӣ, иқтисодӣ, молиётӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ меистад. Аз ин рӯ, дар чунин сатҳи иттилоотӣ қор қардан, зарурати доштани донишҳои базавӣ ё фаҳмиши мафҳумҳои тақозо мекунанд, ки нотиқон ба онҳо така мекунанд.

Дар замимаи В-и ин китоб сарчашмаҳои бештар истифодашаванда гирдоварӣ шудаанд, тавсиф ёфтаанд ва хусусиятҳои асосиашон муайян гардидаанд.

Коркарди маълумот/додаҳо

Яке аз вазифаҳои асосии қори далелсанҷ бо ҳама гуна маълумоти аз нахустсарчашмаҳо ба даст оварда, на танҳо табдил додани онҳо ба истидлоли боварибахш барои муайян намудани дурустии изҳорат чун объекти тадқиқот аст, балки ҳамчунин пешниҳоди онҳо дар шакли дастрас, роҳат ва фаҳмо барои хонанда аст. Бо назардошти он ки асосан коркарди иттилооти махсус, пур аз истилоҳоти касбӣ аст, ин масъала ба қадри кофӣ таваҷҷуҳ меҳаҳад.

Таҷрибаи амалии далелсанҷони украинӣ имкони табақабандии мавзӯҳои мавриди баҳсро тибқи аҳамият ва фаровони истифодабариашон фароҳам меоварад. Ба унвони бахш ё соҳаҳои асосӣ метавон онҳоро ба шакли зер муайян намуд:

- тақсими буҷет ва андозҳо;
- тарофаҳо ва ҳифзи иҷтимоӣ;
- даромадҳои аҳоли (нафақа, маъош, кӯмакҳо);
- фаъолияти бонкҳо;
- вазъияти байналхалқии кишварҳо (сиёсӣ, дар рейтингҳои иқтисодӣ);
- сармоягузорӣ, рушди тиҷорат;
- калавиши арзи хориҷӣ;
- энергетика и истиқлолияти энергетикӣ.

Ба мавзӯҳои дуҷумдараҷа инҳо дохил мешаванд:

- вориоту содирот;
- муносибатҳои байналхалқӣ;
- ҳолатҳои дипломатӣ;

- вазъи умумии иқтисодии кишвар;
- дастоварди дигар кишварҳо;
- мушкилот қонунгузориҳо;
- масъулияти ҷиноии шахсони маъруф;
- мушкилоти минтақа;
- масоили таҳрихӣ.

Чунон ки ҷадвал нишон медиҳад, гуногунии соҳаҳо хеле ва-сеъ аст, бинобар ин барои ҷилавгирӣ аз иштибоҳот ҳангоми таҳ-лили маълумоти мустанад, омори ва ғайраҳо, ниғаҳдории пай-дарҳамӣ, мантиқӣ, ва муъҷазбаёнӣ ва роҳ надодан ба пургуйӣ дар тадқиқот бо иттилооти иловагӣ (ҳатта зиёдатӣ), бояд якчанд қоидаи начандон мушкилоро риоя кард, ки дар зер омаданд:

Ҷадвали № 10. Қоидаҳои беҳтарсозии кор бо иттилоот

Проблема	Тавсия
Маълумоти беш аз ҳади додаҳои рақамӣ	Истифода аз графика, ҷадвалу нақшҳо, инфографика ва тизерҳо
Зарурати исифода аз доираи васеи сарчашмаҳо, аз ҷумла сарчашмаҳои байналмилалӣ	Тамоми маълумотро дар параметр, қиёс ва таснифи ягона овардан тибқи нишонаҳо, шартҳо ва вақт
Таъхири маълумот, ҳаҷми ноқофии маълумоти зарурӣ	Истифода аз пешгуйиҳо, усулҳои моделсозӣ ва интишороти таъҷилии иттилоотӣ
Изҳороти гуногунҷанба, омезиши/бархурди якчанд соҳа	Истифода аз қолаби фактчек-блитс – ба ҷузъҳо ҷудо намудани тезисҳои мавзӯӣ, исботи алоҳида барои ҳар кадоме

Кор бо дархостҳо

Бо вучуди зиёд будани манбаъҳои бози расмии касбӣ, ки эътироф шудаанд ва метавонанд аз ҷониби журналистони далелсанҷ чун асос барои ҷустор ва тавлиди далел барои пойгоҳи исботсозӣ истифода шаванд, зуд-зуд зарурат ба маълумоти ило-

вағй ба миён меояд. Гап сари он аст, ки сарчашмаҳо-сомонаҳои ҳамон вазоратҳо, муассисаҳо ва ниҳодҳои байналмилалӣ – на ҳамеша ба таври пурра маълумотро дар ин ё он мавзӯ оммави мекунад.

Ин ба он бастағй дорад, ки **аввалан**, қисме аз иттилооте, ки онҳо дар ихтиёр доранд, хеле ҳам таҳассусӣ аст ва ба он танҳо доираи маҳдуди коршиносон ниёз доранд.

Сониян – маълумот метавонад зери муҳри дастарсии маҳдуд ба ҳуҷҷат бошад, ҳарчанд ки махфӣ ва пӯшида набошад ҳам, вале махсусиятҳои муайяни истифодабарӣ дошта бошад.

Солисан – иттилооте ҳаст, ки махфӣ набошад ҳам, метавонад арзиши истисноӣ дошта бошад ва барои ҳамин нашр нашавад.

Дар ҳолати зарурати истифода барои исботи маълумоте, ки дар се мисоли боло оварда шуд, ба идораҳои дахлдор дархости расмии иттилоотӣ фиристода мешавад.

Шаклу намунаи чунин дархостҳо, чун қоида, дар манбаъҳо вучуд доранд ва ҷавоби дархост мутобиқи муҳлати дар қонун дарҷ ёфта гирифта мешавад.

Пеш аз ирсоли дархост хусусиятҳои вижаи он сохтор бояд ба таври қиддӣ омукта шаванд, то ки нома ҳадафмандона ва мутобиқ ба фаъолияти ҳамон сохтор бошад. Ҳамчунин услуби баёни дақиқ ва фаҳмо муҳим аст. Гирифтани ҷавоби пурра ва чун натиҷа феврият ва умқи тадқиқот, дар бисёр мавридҳо аз ҳамин вобаста аст.

4.5. Иштибоҳоти маъмултарин –тасниф (классификация) ва таъсиррасонӣ ба натиҷаҳои тадқиқот

Дар бобҳои гузашта қисман шарҳи иштибоҳоте рафт, ки эҳтимоли содир шуданашон ҳангоми кор дар қолаби далелсанҷӣ имкон дорад. Аммо ба ғайри ишорашудагон, боз дигарон ҳам ҳастанд. Таҷрибаи далелсанҷӣ зарурати ба тартиб овардани онҳоро нишон дод. Ин барои пешгирӣ аз мушкилиҳои ҳангоми коркарди маълумоти пойгоҳи исботкунӣ ва оқибатҳои эҳтимолӣ дар шакли ҳукмномаи нодуруст мусоидат менамояд. Ин ҷанбаро идомаи матн хоҳад кушод.

Ҷадвали № 10. Классификация иштибоҳоти эҳтимолӣ ва оқибатҳои он

Тавсифи иштибоҳ	Оқибатҳо
Ба сифати исбот истифода бурдан аз иттилооти дигар расонаҳо (агар ин манбаи таҳассусӣ нест), ақидаи коршиносон(вақте онҳо ба нахустсарчашма таъя намкунанд)	Вайронкунии концепт, нодурустии ибтидоии истидлол, субъективӣ будан, ҳукмномаи хато
Чустуҷӯи беасоси иттилоот дар сарчашма дурӯғине, ки нотик дар изҳороташ истифода мекунад	Сарфи вақт ва ҷун натиҷа гӯм кардани аҳамияти мавзӯ, гайриимкон шудани ёфтани далелҳои зарурӣ ва муайянкунии ҳақиқати тезис
Таърифи нодурусти далел, ки исбот меҳаҳад, инхироф аз талаботи асоси концепти далелсанҷӣ ё беэътиной/хунукназарӣ нисбати он.	Аз даст додани вақт ва аҳамияти мавзӯ, истидлоли дурӯғин, номумкин шудани дурустии тезис ва исботкунӣ; тадқиқоти омодашуда наметавонад ҷун далелсанҷӣ эътироф шавад
Шарҳи ғалати додаҳо, муҳлат, вижагӣ ва тасниф дар манбаи иттилоот	Иштибоҳ будани истидлол, исботкунии ғайримумкин, ҳукмномаи ғалат

Сохта ва ғалат будани критерияҳои баҳогузорӣ ва исботкунӣ, фарзияҳои дурӯғин, истифода аз фарзияҳои ноҷоиз	Ғалат будани мантиқи сохтори тадқиқот, иштибоҳоти истидлолҳо, адами имкони исботкунӣ, ҳукмномаи хато
Набудани таҳил, камтарин шарҳ, тафсилот ва хулоса доир ба қадвалу нақшаҳо	Бадшавии хоноии тадқиқот, матнро қабул накардани хонанда, беобрӯшавӣ (муаллиф ё нашрия)
Истифода аз қазоватҳои шахсӣ, хулосагириҳои хусусии субъективӣ ва далелҳои «бепоя» дар мақола	Аз байн бурдани объективият, ҳукмномаи нодуруст, иттиҳомӣ муаллиф бо ҷонибдорӣ тарафе, қазияҳои судӣ, беобрӯии муаллифону нашрияҳо
Исботкунӣ аз тезисе, ки онро нотиқе бо ишора ба суҳанони нотиқи дигар изҳор мекунад	Суроғагирии нодурусти ҳукмнома
Далели номуҳим, маъруфияти пасти шахсе, ки тезисаш тадқиқ мешавад	Мақолаи ноҷолиб, гум кардани шавқи хонанда ва арзиши кори анҷомёфта.
Сарбории мақола бо додаҳои ғайримустақим, ки далели тадқиқшавандаро тақроран исбот мекунад	Мураккабии тадқиқот барои дарки хонанда, гум кардани шавқ ва қимати кори анҷомёфта

4.6. Чанбаҳои мушкилотдори исботи тезисҳо. Ба низомоварӣ. Равишҳои беҳинасозӣ.

Пешгири аз хатоҳои эҳтимолӣ ва пайомадҳои он – як тарафи кор дар концепти далелсанҷӣ асту тарафи дигараш-зухури лаҳзаҳои мушкилсозии ҷорӣ, ки ҳам ба муҳтавои изҳорот ё тезис алоқамандӣ доранду ҳам ба истидлолу исботсозӣ. Ба система даровардани мушкилоти эҳтимолӣ ва ҳамчунин табақабандии иштибоҳот омодагии тадқиқотро сабук мекунад ва муддати ҷустуру мантиқи эъмори базаи исботкуниро беҳтар менамояд.

Коркарди маҷмӯи бузурги додаҳо (маълумот)

Тезис:

«Пас аз ҷорӣ намудани ғайримарказизгардони молиявӣ дар маҳаллҳо манбаҳои ҷиддӣ пайдо шуданд. Бюҷетҳои рушди бисёре аз шаҳрҳо шурӯъ аз соли 2014 амалан ду маротиба афзуданд...»

Ҳукмнома: ҲАҚИҚАТИ НОПУРРА

Дар давоми солҳои 2014–2016 танҳо дар 11 маркази вилоятҳо бюҷетҳои рушд ду баробар афзуданд. Дар 7-тои дигар афзуданд, вале камтар аз ду баробар. Дар 4 шаҳр бюҷетҳои инкишоф, баръакс ба таври чашмас рақамҳои коҳиш ёфтанд.

Шарҳ:

Ҳангоми кор бо тезис бюҷетҳои умумӣ тадқиқ шуданд ва алоҳида ҳамчунин бюҷетҳои рушди 22 шаҳри кишвар.

Маълумоти нокомили сарчашмаҳои асосӣ

Тезис:

«Бюҷети инкишофи шаҳри «А» бар сари ҳар як сокини он 2,5 маротиба дар қиёс ба бюҷети рушди шаҳри «В», ва 2 маротиба бештар аз шаҳри «N» аст ва аз тамоми бюҷетҳои рушди шаҳрҳои «С», «D» ва дигар шаҳрҳои кишвар зиёдтар аст...»

Ҳукмнома: ДУРЎҒ

Бюҷети рушди шаҳри «А», аз рӯи ҳисоб бар сари ҳар як шаҳрванд, аз чунин нишондиҳандаи шаҳри «В» на ба миқдори 2,5, балки 1,6 маротиб баландтар аст. Дар шаҳри «В» 1448 грн.,

ва дар шаҳри «А» – 2 276 грн.-ро ташкил медиҳад.

Воқеан, бузургии он дар нисбати нишондиҳандаи шаҳрҳои зер назаррас аст. Нисбат ба шаҳри «С» – 23 мартаба, шаҳри «D» – 53 мартаба, шаҳри «N» – 23 мартаба.

** Нишондиҳандаҳо бо назардошти қарорҳои иловагӣ, ки мақомотҳои ҳокимияти маҳаллӣ баъди қабули ҳуҷҷати асосии бучетии шаҳр қабул намудаанд, тасҳеҳ шудаанд.

Шарҳ:

Набудани тартиби муайян ҳангоми наشري маълумот дар со-монаҳои шаҳр ва тасниф (дарачабандӣ)-и мухталифи ҳуҷҷатҳо, боиси парокандагии онҳо, ғайриимкон шудани дарёфти нишондиҳандаҳои омори дар як ҳуҷҷат, ки баъди ворид намудани тағйирот ислоҳ намешаванд. Барои ҳамин дар рафти тадқиқоти те-сиси зикршуда иловатан ба ҳуҷҷатҳои бучетӣ ҳамчунин қарору фармонҳое коркард шуданд, ки дар нақшаҳои молиявии шаҳр тағйирот ворид намудаанд.

Исифодаи нотиқ аз маълумоти «пештоз»

Тезис:

«АДИ (НДС) аз маҳсулот тобистони соли гузашта ба ҳисоби миёна дар сатҳи тақрибан 9 - 11 млрд буд..., дар моҳи март ба сатҳи рекордӣ расид, яъне мо 16 млрд грн. аз андози арзиши иловагӣ ҷамъоварӣ намудем...»

Ҳукмнома: ҲАҚИҚАТИ НОПУРРА

Моҳи март соли 2016 ҳақиқатан ҳам моҳи рекордӣ дар ҳаҷми ҷамъоварии АДИ аз маҳсулоти ба кишвар воридшуда буд – 16 млрд. гривен ҷамъоварӣ шуд. Аммо нишондиҳандаи миёна дар моҳ – аз июни 2015 то июни 2016 баробар ба 12,9 млрд грн. буд, на 9–11 млрд грн. (бе назардошти маълумоти моҳи июл).

Шарҳ:

Нотиқ аз маълумоте истифода мебарад, ки дар манбаи расмии мақомоти давлатӣ эълон нашудаанд, зеро тибқи қоида, чунин маълумот бо таъхири як-думоҳа нашр мешавад. Аз ин рӯ, дар асоси динамикаи тағйирёбии нишондиҳандаҳо ва бузургии миёнаи онҳо дар моҳҳои гузашта ҳисоби эҳтимолии додаҳо ба-рои он марҳила анҷом дода шудааст, ки ба он нотиқ таъя мекунад, вале онҳо дар маърази умум гузошта нашуда буданд.

Санҷиши нишондодҳо дар сомона нишон дод, ки онҳо амалан бо он ҳамсонад, ки тадқиқот бо кӯмаки усули фарзия муайян намуд. Вақте чунин иттифоқ рух намедихад, лозим аст як тавзеҳ ё раддия ва дар зарурат – ислоҳи ҳукмнома нашр шавад.

Мушаххасгардони шартии далелу критерияҳо

Тезис:

«Парламенти кишвар имрӯзо хеле самаранок фаъолият дорад. Ҳар ҳафта ба миқдори 30-40 лоиҳаи қонунҳоро қабул мекунад».

Ҳукмнома: ДУРӮҒ

Дар се моҳи соли чорӣ сесияҳои парлумон тавонист 43 қонун ва 196 қарор қабул кунад. Вакилон ба ҳисоби миёна ҳафтае дар маҷлисҳои пленарӣ тахминан 7 қонун қабул мекунанд.

Самаранокии қори парлумон дар ин сесия нисбат ба сесияҳои қаблӣ коҳиш ёфтааст.

Шарҳ:

На дар нишондоҳои замонӣ ва на дар нишондиҳандаҳои шумораӣ критерияҳои самаранокӣ аз ҷониби нотиқ дақиқан муайян нашудаанд, танҳо самти тадқиқоти эҳтимолиро баён мекунад, яъне маҳз шумораи ҳуҷҷатҳои қабулшударо. Ҳамзамон тезис возеҳ нест: оё инҳо ҳуҷҷатҳои ҳастанд, ки вакилони ҳамин даъват ё даъвати қаблӣ, дар як сесия ё дар якчанд сесияи қабул намудаанд?

Ҳамчунон тезис нишондиҳандаҳоеро муайян накард, ки он марҳилаҳоро нишон диҳанд, ки қиёс карданашон зарур аст. Барои ҳамин барои муқоиса сесияи охирини парламенти амалкунанда (нотиқ калимаи «имрӯз»-ро истифода кардааст) ва охирини парламенти пешин гирифта шуд.

Омезиши мафҳумҳо, номуайянии замонӣ

Тезис:

Ҳиссаи содирот ба кишвари «А» аз 32% то 8,5% коҳиш ёфт.

Кишвар ба азхуд кардани бозори иттиҳоди «ВV» шурӯъ намуд – дар тӯли соли ахир ҳиссаи «ВV» дар ҳаҷми умумии маҳсулот ва хидматрасониҳо аз 34% то 41,5% боло рафт. Дар ҳоли таназули умумии содироти маҳсулоти давлат ҳаҷми физикии

содирот ба иттиҳоди «BV» – меафзояд...»

Ҳукмнома: ДУРЎҒ

Ҳиссаи «BV» дар содироти солонаи маҳсулот ва хидматрасониҳо 33–34%-ро ташкил медиҳад, ҳиссаи кишвари «А» бошад – 16-17%-ро вобаста аз моҳе, ки ҳамчун ибтидо барои муқоиса қабул шудааст.

Ҳаҷми солонаи содироти физикӣ аз давлат ва кишварҳои иттиҳоди «BV», тибқи маълумоти расмии охири, намеафзояд, балки кам мешавад.

Шарҳ:

Дар изҳороти нотиқ итилооти номушахас вучуд дорад:

– вусъати мафҳуми содироти давлатӣ ба кишвари «А». Манзур қатъан маҳсулоти ба хориҷа фурӯхташуда аст ё маҳсулоти хидматрасониҳо?

– чаҳорчӯби замони, зеро ибораи «соли охир» истифода шудааст. Оё нотиқ соли тақвими 2015-ро бо соли 2014 ё марҳилаи 12 моҳро аз рӯзи додани изҳорот, бо ҳам қиёс кард ё на.

Барои таҳлил ва омӯзиши тезис, фарзияҳои анҷом дода шуданд, ки бо қоидаҳои умумии таҳлили иқтисодӣ муҳолифат надоранд ва маҳз:

– мафҳуми «содироти давлатӣ» ба маънои васеъаш, яъне ҳам маҳсулот ва ҳам хидматрасониҳо омӯхта шуд.

– маълумот оид ба содироти маҳсулот ва хидматрасониҳо аз кишварҳои истифода шуд, ки дар сомонаи махсуси давлатӣ ниғаҳдорӣ мешаванд;

– муқоисаи ҳиссаҳои содироти давлатӣ ба кишварҳои «А» ва иттиҳоди «BV» барои ҳар ду марҳилаи эҳтимолӣ анҷом дода шуд.

4.7. Услуби далелсанҷӣ, қолабҳои сарлавҳасозӣ

Дар боби 2. Концепсия қолаби далелсанҷӣ – дар банди **Далелсанҷӣ – аналитикаи қолаби дастрас** қайд карда шуд, ки ҳангоми кор бо мадорик (исботкунӣ) асосон таъя намудан ба иттилоот аз сарчашмаҳо ҳирфавӣ ва махсус лозим меояд. Онҳо пур аз истилоҳоти касбӣ ҳастанд, ки дар шакли аслиашон барои дарки хонанда осон нестанд. Яке аз вазифаҳои умдаи журналист на танҳо ҷамъовариӣ далелҳо, сохтани пойгоҳи мантиқии мадорик/шавоҳид (исботкунӣ), балки услубан онро барои дарк ва қабули оммаи васеи хонандагон дастрас гардонидан аст.

Бинобар ҳамин бояд ба услуби навиштор диққат дод. Он бояд бо махсусиятҳои асосии қолабҳои корӣ мувофиқат кунад, яъне:

- иттилоотӣ (омузанда);
- дақиқият, стандартсозии баёну истилоҳот;
- нақли қавл (иқтибос) аз манбаъ (дар зарурат);
- мантиқи рушани ҷумла ва матн умуман;
- ҷо надостани эҳсосотда дар баён;
- ҷилавгирӣ аз қазоватҳои баҳодиҳанда.

Бо таваҷҷуҳ ба он ки мафҳуми далелсанҷӣ ба унвони аналитикаи қолабҳои дастрас мавзеегирӣ мекунад маслиҳат медиҳем, ки:

– канорачуӣ аз сандартсозии баёни ҷумлаҳо, иқтибос аз сарчашмаҳо набояд алайҳи содагии қабули матн бошад;

– иттилоотнокӣ бояд барои он кофӣ бошад, ки мадорики мантиқӣ сохта шавад, на балки тадқиқотро бо ҳаҷми барзиёди додаҳои рақамӣ ва маълумоти мустанд сарборӣ шавад;

– истифодаи ҳадди ақал аз истилоҳоти идорӣ ва ибораву тобишҳои касбии анъанавӣ, барои шарҳи онҳо истифода бурдан аз гуфтори фаҳмо аз калимаҳои ҳаммаъно;

– истифода аз ҷумлаҳои сода. Фикрро аз як ҷумлаи дароз дар ду ҷумлаи сода фаҳмидан осонтар аст. Аз дигар ҳиссаҳои нутқ танҳо дар зарурат бояд истифода намуд.

Муфассалтар бо дигар назокатҳои услуби мақолот дар қолаби далелсанҷи метавон дар **замимаи Б** ошно шуд.

Аммо дар нисбати сарлавҳаҳо барои мақолоти далелсанҷӣ. Онҳо бояд ҷавобгӯии формулаи зер бошанд:

«Сарлавҳа бояд ҷумлаи ҳикоягӣ бошад, хонандаро на танҳо бо баёни зебо, балки то таноқузи далел низ ба ҳайрат овард».

Дар амал ин маънои онро дорад, ки дар сарлавҳаи мақола бояд далели асил ва такондиҳандаеро ҷойгир намуд, ки метавонад аз ҳуди муҳтавои тезис интиҳоб шавад ва ё ҳосилишуда аз маълумоти дар раванди тадқиқот ба даст омада бошад. Ҷамчунин сарлавҳа бояд муҳтавои ҳукмномаи муайяншударо ифода кунад.

Мисолҳо барои сарлавҳа:

«Ҳизб нишондиҳандаҳои тичорати давлатро бо кишварҳои Иттиҳоди Аврупо таҳриф кард»

«Раиси кумитаи ҳақиқати такондиҳандаро дар бораи воқеияти овоздиҳӣ дар парлумон фош кард»

«Нахуствазир боз ҳам нишон дод, ки дар бораи гирандагони ҳадди ақалли нафақа маълумот надорад»

«Вакили мардумӣ дар бораи сатҳи коҳиши иқтисодии давлат дурӯғ гуфт»

«Президент дафъатан нишондиҳандаҳои рушди кишварро дасткорӣ намуд ва мафҳумҳои иқтисодиро махлут кард»

**МАҲСУЛОТИ
ИТТИЛООТИИ
ДАЛЕЛСАНЧӢ**

БОБИ 5

БОБИ 5. Маҳсулоти иттилоотии далелсанҷӣ

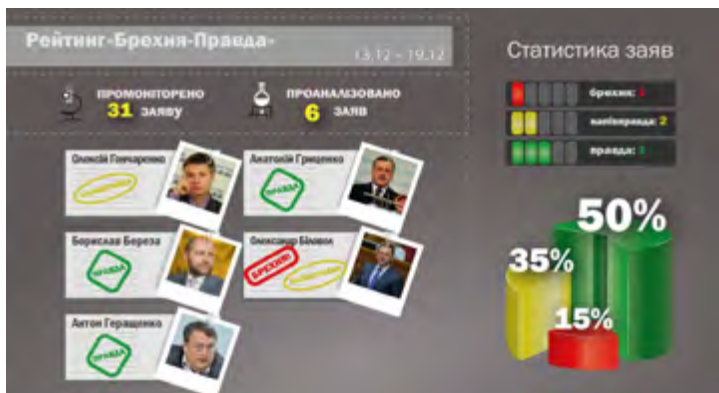
Дар ҳоли муносибати мунтазам ба таҳлили суҳанрониҳои сиёсии шахсони маъруф, вақте ки дар давраи муайян (ҳафта, моҳ, семоҳа..) ба таври доимӣ ҳаҷми назарраси изҳороти тадқиқ мешавад, ҳаҷми бузурги маълумоти гуногунҷанба ҳамеша мешавад, ки онро метавон мураттаб сохт ба ба маҳсулоти нимтайёри далелсанҷӣ табдил дод.

Ғайр аз ин, дар ҳуди далелсанҷӣ ҳамчун низоми кор, метавон шаклҳои мухталифро ба кор бурд, бо сохтани шаклҳои наву асили тақдими иттилоот моделсозӣ кард. Баъзеи онҳоро, ки аз ҷониби манбаҳои далелсанҷии украинӣ таҳия шудаанд, баррасӣ хоҳем кард.

Рейтингҳо

Омузиши тадриҷии изҳороти, ҷи аз одамони маъруф ва ҷи ҳизбҳои сиёсӣ дигар иттиҳодияҳо, барои сохтани рейтингҳои суҳанрониашон аз рӯи ҳукмнома имкон медиҳад. Аз ҷониби манбаи FactCheck-Ukraine рейтингҳои «Дуруғ-Ҳақиқат» – шахсиятҳо ва аҳзоб барои ҳафта ва моҳ роҳандозӣ шуд. Дар он фоизи дуруғ, ҳақиқати нопурра ва ҳақиқат дар изҳороти ин ё он арбоб ё ҳизб дар давоми ҳафта ё моҳ нишон дода мешавад.

Наши мунтазами ҷунин рейтингҳо манзараи воқеии суҳанрониҳои сиёсиро нишон медиҳад.

Инфографика

Қаблан ҳам гуфта шуд, ки инфографика (чӣ чадвалу чӣ графикаи одӣ) воситаи роҳат барои ба оммаи васеъ расонидани маълумоти мураккаб дар шакли дастрас аст.

Ғайр аз ин, инфографика қисми таркибии ин ё он тадқиқот аст ва метавонад маҳсулоти ҷудоғона ҳам бошад. Ин дар ҳолат, ки манбаи далелсанҷ итилооти ҷолиб барои хонанда дарёфт кард, вале он дар омӯзиши чунин тесиз истифода намешавад. Чунин инфографика метавонад чун воситаи иловагии тарвиҷи манбаъ дар Интернет ба кор бурда шавад.

Роликҳои кӯтоҳ (тизерҳо)

Манбаи VoxCheck. аз ин маҳсулоти «нимтаёр» фаъолна истифода мекунад. Як порчаи кӯтоҳи видеой, ки ҳовии изҳороти шахси маъруф, инкори он ҷе ҳукмнома аст. Чунин қолаб хеле сода ва барои дарки хонанда роҳат аст. Иловатан ин роликхоро барои тарғиби манбаъ аз тариқи каналҳои интернетӣ метавон истифода бурд.

Карикатураи сиёсӣ

FactCheck-Ukraine қолаби карикатураи сиёсиро барои ба тадқиқот ҷе шахсиятҳои бештар ҳассос шиддат афзудан ҷе ба на-

Рубрика – «Шоб ви так жили!»

Олександр Вілку

«ООН зробило заяву, що в Україні найнижчий рівень вакцинації в світі: тільки 30% дітей щеплені від кору, 10% від гепатиту і 3% від коклюшу та правця...»

Рубрика «Святі благодійники»

Юрій Бойко

«На жаль статистика показує, що наші люди, громадяни України, стали менше вживати м'яса, тваринних жирів, гірше годуватися, я вже не кажу про одяг...»

моиш гузоштани дурӯғ ва сатҳи манипулятсияи изҳоротҳо (намунаҳояш дар поён) чорӣ намуд.

Аммо қайд кардан зарур аст, ки чунин қолаб бояд бо диққат мавриди истифода қарор гирад, то ки аз иттиҳомот ба адами таҳаммулгарой, боғаразӣ ва ҷонибдорӣ аз тарафе ҷилавгирӣ шаванд.

ЗАМИМАҶО

Замимаи А. Матритсаи мафҳуми далелсанҷӣ

- Далелсанҷ шахси аз чиҳати сиёсӣ ба ҷонибе ҷалбшуда нест, аз ин рӯ бояд мавҷудияти манипулятсия, популизм ва дилхоҳии беэътимодно дар изҳороти шахсони маъруф, сарфи назар аз мансубият ба қудратҳои сиёсӣ ва дигар иттиҳодияҳо бисанҷад.
- Ҳадафи асосии кори далелсанҷ ҷустуҷӯи дурӯғ дар изҳороти оммавии шахсони маъруф нест, балки муайян намудани асолат – ҳақиқати далелхоест, ки эълон шудаанд ва фош намудани техникаи манипулятсия тезисҳои популистӣ аст.
- Далелсанҷ барои санҷиши дурустии изҳорот танҳо аз маълумоти сарчашмаҳои расмӣ давлатӣ, ниҳодҳои байналмилалӣ эътирофшуда, ҷавобҳои расман аз ниҳодҳои давлатӣ гирифташуда, ва шарҳи коршиносон, агар ба сарчашма таъя мекунад, истифода мебаранд.
- Далелсанҷ дар ҷамъовари мадорик барои сохтани пойгоҳи исботкунӣ аз маълумоти беруна, андешаи субъективӣ, пешгӯӣ ва фарзияҳо (агар ба қоидаҳои усули моделсозӣ мувофиқат накунад) ва иттиҳомҳои истифода намекунад.
- Қоидаҳои дақиқи кор бо истидлол, усулҳои ҷамъовари мадорик ва мантиқи ҳуди тадқиқот бояд бо сиёсати редакционӣ ҳар як як манбаи далелсанҷӣ муайян карда шаванд. Бинобар ҳамин критерияҳои қатъӣ арзёбии гуфтаҳои сиёсатмадорон қабул шудаанд ва хarakterистикаи онҳо тавсиф шудаанд. Ин иттилоот бояд дар дастрасии ҳамагон бошад.
- Далелсанҷ вобаста ба соҳа/мавзӯи изҳорот сарчашмаҳои хабариро мустақилона муайян мекунад, ки маълумоташон ҳангоми гузаронидани тадқиқот истифода мешавад.
- Ҳар як манбаи далелсанҷӣ барои тадқиқот ҳуқуқи ҷалб намудани созмонҳои байналхалқӣ ва мутхассисон, ташкил намудани гуруҳҳои корӣ бо ширкати намоёндагони дигар сохторҳои иттилоотӣ ё таҳлилиро дорад.

- Манбаҳои далелсанҷӣ ва далесанҷон дар асоси маълумоти андухташуда ва мураттабшуда ҳуқуқи истеҳсоли маводи таҳлилие. Чун рейтингҳои дурӯғ-ҳақиқати шахсони алоҳида, ҳизбҳои сиёсӣ ва ғайраро доранд.
- Ҳар як манбаи далесанҷӣ дар асоси тадқиқоти ошкоро бо истифода аз сарчашмаҳои оммавӣ оид ба изҳороти шахсони маъруф ҳуқуқи баровардани ҳукмнома дорад. Критерияҳои ҳукмномаро сиёсати редаксионии манбаи далелсанҷ муайян менамояд. Агар шахси маъруф (ё хонанда) бо ҳукмнома ризо набошад, баъд аз тақдими маълумоти зарурӣ, ки ҳукмномаро инкор мекунад, он матавонад тағйир дода шуда бо ишораи мувофиқ нашр шавад.

Замимаи Б. Махсусиятҳои услубии маводи далелсанҷӣ

1. Ҳангоми гузаронидани тадқиқоти таҳлилии истифода аз қолабҳои мафҳумии маводи далелсанҷӣ зарур аст. Интиҳоби қолабҳо аз ҷониби ҳамкорон мавриди муҳокима ва тасдиқ қарор мегиранд. Тағйир додани қолаб-формат имконпазир аст, агар дар рафти кор маълумоти ба даст омада дар қолаби қаблан қабулшуда таҳияи тадқиқотро иҷозат намендиҳад. Тағйирот бо ҳайати таҳририя мувофақа мешавад.

2. Дар мақолаи омодашуда теъдоди калимаҳо бо меъёри ниҳоии ин ё он қолаб бояд мувофиқат кунанд. Истисно танҳо бо ризоияти ҳайати таҳририя мучоз аст.

3. Дар ҳолати зарурати истифода аз инфографика қолабҳои аз ҷониби ҳайати таҳририя ва дар мафҳум пешбинишуда ба кор бурда мешаванд. Ҳама тасвирҳои графика рақамгузорӣ ва имзо карда мешаванд. Ҷадвал бо калимаи «Ҷадвал» ишора шуда рӯй он имзо гузошта мешавад. Номи ҷадвал бояд ба се савол: Чӣ? Дар кучо? ва Кай? ҷавоб гӯяд. Агар тамоми сутунҳои ҷадвал қиёсҳои ҳамсон доранд, онро дар номи ҳар сутун метавон ҷо кард. Графикаҳо бо калимаи «Графика» ишора ва аз поёни тасвир зернавишт доранд. Порчаҳои тасвири ҷуғрофӣ бо калимаи «Харита» ишора мешаванд. Дар ҷадвалҳои графикаӣ ҳатман сарчашмаи додаҳо нишон дода мешавад.

4. Ҳини таҳияи мавод дар ин ё он қолаби далелсанҷӣ риояи талаботи сохтори ҳамон қолаб зарур аст. Дар қолабҳои пайдарҳамии бахшҳои маъноии зерин пешбинӣ шудааст:

- изҳорот;
- ҳукмнома бо шарҳи кӯтоҳ;
- моҳияти масъала – таърихи мӯъҷази масъалаи омӯхташаванда;
- мадорик – пойгоҳи исботкунӣ барои омузиши далелҳо.

5. Дар шарҳ барои ҳукмнома ҷумлаҳои хеле мӯъҷази ифодакунандаи фикри асосии исботкунӣ истифода мешаванд, ки бо ибораҳои «Тибқи тадқиқот...», «Мувофиқи маълумоти муайяншуда», «Чунон ки таҳлил нишон медиҳад» ва ба ҳамин монанд оғоз меёбанд.

6. Агар ҳангоми таҳияи мавод иттилооти сарчашмаҳои кушода кофӣ набошад, далелсанҷ мувофиқи талабот дархости иттилоотӣ омода намуда ба ин ё он идора мефиристад. Дар муҳлати

вақти муқарраршуда ҷавобро пайгири менамояд. Ин ҳолат ба қайд гирифта ва ба тартиб оварда мешавад.

Дар маводе, ки гирифтани маълумот бо кӯмаки дархост аз мақомоти расмӣ вучуд дорад, истифодаи иборои «маълумот та-вассути дархост... гирифта шуд» ва дигар шаклҳои монанд, ҳат-мӣ аст.

7. Ҳангоми дар мақолаи нав истифода бурдан аз истид-полҳо ва мадорик (исботкунӣ)-и мақолаҳои қаблан нашршуда, гузоштани линк ба маводи мазкур кори ҳатмист.

Дар чунин ҳолат аз ибораҳои – «Чунон ки пештар муайян шуда буд...», «Дар мақола аз таърихи фулон собит шуда буд, ки...» кор мегиранд.

Ҳолате мешавад, ки шахс дар як муддати кӯтоҳ дар ҳамон як мавзӯ, вале бо маълумоти мухталиф, чанд бор изҳороти ме-диҳад. Дар чунин вазъ пойгоҳи исботкунӣ барои изҳороти аввал метавонад мадрок барои инкори дигараш бошад. Вақте сеюм бор такрор мешавад, дар он ҳол метавон аз усули муқоисаи маълумот истифода намуд.

8. Услуби таҳияи мавод – корӣ ва возеҳ аст. Дар матн аз қа-зоватҳои баҳодиҳанда, калима ва ибораҳои набояд истифода кард, ки метавонанд муносибати муаллифро ба далел, шахс ва изҳороти нишон диҳанд. Истифодаи калима ё ибораҳои шевагӣ, омиёна ва ифодаҳои кӯчақунанда ҷои нест.

9. Ҳангоми таҳияи мавод аз тарзи ҷумласозии одӣ бояд ис-тифода кард. Кам кардани ҷумлаҳои мураккаби тобеу пайрав ва дигар сохторҳои ҷумлаи мураккаб зарур аст.

10. Ҳангоми таҳияи мавод истифода набурдан аз далелу маълумоте, ки такроран изҳороти омукташавандаро тасдиқ ё инкор мекунанд. Пур кардани мақола бо сарбориҳои иловагӣ ва маълумоти ғайримустақим қатъиян манъ аст. Ба таври мӯъҷаз шарҳи далел, ҳуҷҷат, ҳолат ё мавқеъ иҷозат аст.

11. Ҳангоми сохтани пойгоҳи исботкунӣ ҳатман бояд аз қои-даҳои мантиқӣ ва пайдарҳамӣ кор гирифтани, ки як навъ хоҳиши то охир хондани матлабро бедор мекунанд. Вайрон кардани ин қоида исботкуниро ба маҷмӯи далелҳои қонеънақунанда тақдир дода, мақола хонданбоб намешавад.

12. Ҳангоми қиёси нишондиҳандаҳо риояи қоидаи мутано-сибияти бузургиҳо зарур аст – фоиз бо фоиз, тона бо тона, арз бо арзи ҳамон категория муқоиса карда мешаванд. Барои муқо-исаи марҳилаҳои замонӣ аз фосилаҳои вақтии қобили муқоиса

кор мегирем.

Стандартҳои техники – редаксионӣ барои навиштани мақолаҳо дар концепти далесанҷӣ инҳоянд:

– ихтисори ададҳои бузург ба шакли млн, млрд, трлн (бидуни нуқта дар охири ихтисор) навишта мешавад;

– арзи хориҷӣ бо аломати арз пас аз адад навишта мешавад;

– пеш аз аломати фоиз хатчаи бефосила гузошта мешавад;

– шумораҳо то даҳ бо ҳарф навишта мешаванд (ба истиснои санаҳо);

– шумораҳо формати 21 245 млн ба шакли – 2,1 млрд навишта мешаванд;

– ададҳои дорӣ ду ва зиёда аломати баъди вергулро то даҳҳо яқлӯхт мекунем – 3,783 млн ба шакли – 3,8 млн навишта мешавад;

– дар ададҳои навъи 14789,67 – рақамҳои баъди вергул дар матн намеоянд ва байни садаҳо ва ҳазорҳо ҷойи холии бефосила гузошта мешавад –14 789.

13. Ба қулӣ маълумоти оморӣ ва мустанад, ки дар мақола истифода мешаванд, ишора ба сарчашмаи иттилоот «мулҳақ» мешавад.

14. Агар далесанҷ (ё ҳайати таҳририя) мавзӯи доғ пайдо кунанд, ки дар суҳан ё изҳороти шахсонӣ маъруф садо надодааст, метавон аз қолабе истифода кард, ки ҳуди идора дархости проблемавӣ дар шакли мавзӯи доғ ва таҳриқдиҳанда баён менамояд. Баъдан далелсанҷ бо тартиби қабулшуда рӯи он тадқиқот мегузаронад.

Замимаи В. Нахустсарчашмаҳои бештар истифодашаванда

Номи манбаъ	Маълумоти гирифташаванда
Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон https://www.stat.tj/ru/	Омор оид ба вазъи иқтисодии Тоҷикистон: ММД, таваррум, бекорӣ, воридот\содирот, сабти корхонаҳо, кишоварзӣ, сохтмон, омили минтақаҳо ва ғайра
Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон http://www.minfin.tj/	Нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва молиявӣ, ММД, ҳисоботи молӣ таваррум, гардиши мол, қарзи давлатӣ, тавозун, моҳона, сатҳи бекорӣ ва ғайра.
Банки миллӣ Тоҷикистон http://www.nbt.tj/	Қонунҳо, санадҳои меъёрӣ, фармонҳо, муқараррот ва нархи арзҳои хориҷӣ, нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, иттилоот оид ба низоми пардохтҳо дар кишвар, нархи баҳраи сиёсати пулӣ, таъодули пардохт
Агентии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон http://nafaka.tj/	Ҳаҷми нафақа, моҳонаи миёна
Кумитаи андозӣ назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон http://andoz.tj/ru/	Маълумоти марбут ба андоз, даромадҳои андоз ва боҷҳои гумрукӣ
Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии ҶТ www.mehnat.tj	Меҳнат; машғулият, таълими калонсолон; муҳоҷирати меҳнатӣ

<p>Хадамоти давлатӣ оид ба назорат дар соҳаи энергетика http://energonadzor.tj</p>	<p>Итифодаи энергияи барқ ва гармӣ, нефт, газ, ангишт ва маҳсулоти коркарди онҳо: озмоиши маводи хом ва назорати истифодабарии пойгоҳҳои барқ дар ҶТ</p>
<p>Хадамоти зиддиинҳисории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон http://www.ams.tj</p>	<p>Меъёрҳо, роҳҳои арзёбии фаъолиятҳои монополистӣ, рақобати носолим, қоидаҳои таҳқиқи корҳои марбут ба вайрон намудани тартиботи рақобат ва таҳияи қоида ва усулҳои таъсиррасонӣ ба субъектҳои хоҷагидорӣ</p>
<p>Ширкати кушодаи саҳҳомии холдингии «Барқи Тоҷик» http://www.barqitajik.tj</p>	<p>Истеҳсол ва фуруши қувваи барқ, содироти қувваи барқ</p>
<p>Сомонаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон http://www.president.tj</p>	<p>Мулоқотҳо, баромадҳо, сафарҳо, фармонҳо, мурочиатҳо, гуфтугуӣҳои телефонии Президенти ҶТ, аъзои Ҳукумати ҶТ</p>
<p>Маҷлиси Олӣ ва Маҷлиси Намояндагони Ҷумҳурии Тоҷикистон http://ru.parlament.tj/</p>	<p>Қонунҳо, қарорҳо, замимаҳо, тағйирот дар қонунҳо; ҳизбҳо, гуруҳи вакилон ва ҳайати онҳо, омори овоздеҳиҳо, иштироки вакилон дар чаласаҳо ва маълумоти хусусӣ</p>
<p>Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идоракунии амволи Ҷумҳурии Тоҷикистон http://www.ijozat.tj/</p>	<p>Сабти иҷозатнома ва дигар ҳуҷҷатҳои соҳибкорон</p>
<p>Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон http://maorif.tj/</p>	<p>Санадҳои ҳуқуқӣ-меъёрӣ, дурнамо ва барномаҳои таълимӣ, муассисаҳо ва марказҳои таълимӣ</p>

Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон http://www.customs.tj/	Қонунгузорӣ, фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, сабти ном ва омор, гузоришҳои арзёбии НОБ-и Роғун
Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон http://gki.tj/	Минтақаҳои озоди иқтисодӣ, харитаи сармоягузорӣ тибқи соҳаҳо ва минтақаҳо, ҳисоботи таҳлилий ва омор дар мавриди сармоягузорӣ
Global Financial Integrity http://www.gfintegrity.org/	Иқтисоди сиёҳ, офшорҳо
Transparency International www.transparency.org/	Индекси қабули фасод
Index of Economic Freedom http://www.heritage.org/	Индекси озодии пешбурди тичорат, шартҳои соҳибкорӣ дар кишварҳо
Гуруҳи Банки умумиҷаҳонӣ Doing business http://www.doingbusiness.org/	Индекси озодии пешбурди тичорат, шартҳои соҳибкорӣ дар кишварҳо
Trading Economics http://ru.tradingeconomics.com/	Нишондиҳандаҳои макроиқтисодии кишварҳои ҷаҳон (суръати рушди ММД, сатҳи бекорӣ, таваррум, тавозуни тичоратӣ, қарзи давлатӣ)
Бунёди байналмилали асъор http://www.imf.org/	Шарҳи иқтисодии кишварҳо: сиёсати молиявӣ, уҳдадорӣҳои берунӣ, соҳаи андоз, нархи (асъор) арзҳо, таваррум.
Банки умумиҷаҳонӣ http://www.worldbank.org/	Нишондиҳандаҳои макроиқтисодии кишварҳо (ММД, сармоягузорӣ, давомнокии зиндагӣ)

Форуми иқтисодии умумичаҳонӣ https://www.weforum.org/	Индекси рақобатпазирии кишварҳо
OECD http://www.oecd.org/	Таҳлили авзои макроиқтисодӣ (маҷзубияти сармоягузорӣ, сиёсати андоз) дар кишварҳои ҷаҳон
Word press freedom Index https://rsf.org/	Индекси рушди озоди суҳан
TJN https://www.teacherjobnet.org/	Таҳлили андозбандӣ дар мамлакатҳо, индекси манотиқи оффшорӣ оид ниғаҳдории асрори бонкӣ
World Happiness Report http://worldhappiness.report/	Индекси некуаҳволии мамлакатҳо
BTI https://ec.europa.eu/	Индекси рушди сиёсӣ дар мамлакатҳои ҷаҳон
IIASA http://www.iiasa.ac.at/	Омори шумора ва сифати сарватҳои заминӣ дар ҷаҳон
Евростат http://ec.europa.eu/eurostat	Омори макронишондиҳандаҳои асосӣ дар ИА (ММД, таваррум, бекорӣ ва ғ.)
NGO: Energy Policy Group http://energywatchgroup.org/	Омор аз бозори энергетика дар ИА, бозори газ
ОПЕК http://www.opec.org/	Истеҳсол ва фуруши маҳсулоти нафтӣ
Интерпол https://www.interpol.int/	Мубориза алайҳи ҷиноят
Созмони умумичаҳонии савдо https://www.wto.org/	Тичорати байналмилалӣ, муносибатҳои савдоӣ

САҶА http://www.osce.org/	Миссияи аврупоии амният
СММ оид ба рушди саноат (ЮНИДО) http://www.unido.org/	Рушди саноат ва ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи саноат
Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ http://www.who.int/	Тиб, бемориҳо, заҳролудшавиҳо, хариди дорувориҳо
Stratfor https://www.stratfor.com/	Таҳлилҳои геополитикӣ, пешгуиҳои рушди кишварҳо ва минтақаҳо
Fitch https://www.fitchratings.com/	Рейтинги фондҳои давлатӣ
Mercer https://www.mercer.com/	Рейтинги бехатарии шахрҳои ҷаҳон
Институти Стокгольми мушкилоти ҷаҳон https://www.sipri.org/	Фуруши аслиҳа
USDA http://www.usda.ru/	Содироти ғалладона, маҳсулоти ғизой
ФАО (Бунёд/Фонди кишоварзии СММ) http://www.fao.org/home/en/	Омори рушди кишоварзӣ
Агравери http://agravery.com/	Омори кишоварзӣ, масъалаҳои замин
NDI https://www.ndi.org/	Мониторинги раванди интиҳобот
Center for Strategic and International Studies (CSIS) https://www.csis.org/	Омузишҳои таҳлилий оид ба сиёсати байналхалқӣ
Фонди баноми Фридрих Эберт http://www.fesmos.ru/	Гузоришҳои ҳисоботӣ оид ба самаранокии энергетикӣ

**Замимаи Г. Мафҳумҳои асосии иқтисодӣ
(классификация, нишонаҳо)**

Мафҳум	Характеристика
ММД	яке аз муҳимтарин нишондиҳандаҳои рушди иқтисод, ки натиҷаи ниҳии фаъолияти иқтисодии воҳидҳои иқтисодӣ – резидентҳоро дар соҳаи истеҳсоли модди ва ғайримодди тавсиф мекунад. Бо нархи маҳсулот ва хидматрасониҳои, ки ин воҳидҳо барои истифодаи ниҳой истеҳсол намудаанд, чен карда мешавад. Ин шохиси асосии рушди иқтисод ва нишондиҳандаи бештар комили ҳаҷми умумии истеҳсоли мавод ва хидматрасониҳо дар давраи муайян аст.
Бучети давлатӣ	Тавозуни ҳамсолаи даромадҳо ва хароҷот, ки мақомоти давлатӣ барои таъсирасонии босамар ба раванди иқтисод ва боло бурдани самарнокии он таҳия мекунад. Дар ҳар кишваре асоси молиявии давлатро бучет ташкил медиҳад, аниқтараш – низоми бучетӣ, ки аз бучети давлатӣ ва бучети воҳидҳои маъмурии дахлдор иборат аст.
Камбуди бучет	Афзоиши қисми хароҷоти бучети давлатӣ нисбат ба қисми даромад. Яке аз сабабҳои таваррум аст, боиси ноамнии иқтисодӣ мегардад, воридотро ба бучет коҳиш медиҳад ва афзоиши хароҷоти бучетро зиёд мекунад. Камбуди бучетро метавон бо гирифтани қарзи давлатӣ ва барориши коғазҳои қиматнок пӯшонд.
Профитсита бучет	Қисми даромади бучет нисбат ба хароҷоти он бештар аст.

<p>Бучети барзиёд</p>	<p>Баланд будани даромади бучети маҳаллӣ нисбат ба хароҷоти муқарраршуда, ки манзур қисмати барзиёд ба ҳисоби бучети сатҳи болотар равона мешавад.</p>
<p>Низоми бонкдории кишвар</p>	<p>Маҷмуи шаклҳои гуногуни банкҳои миллӣ ва муассисаҳои қарзӣ, ки дар доираи механизми умумии пулӣ-қарзӣ амал мекунанд. Аз Бонки марказӣ, шабакаи бонкҳои тичоратӣ ва дигар марказҳои қарздеҳӣ ва ҳисобот иборат аст. Банки маркази сиёсати давлатии арзӣ ва пулиро амали менамояд ва ҳамчунин ядрои низоми захиравӣ ва амалиётҳои бонкӣ аст.</p>
<p>Ликвидноки (пардохт-пазирии) банк</p>	<p>Тавоноии банк дар таъмини сарвақтӣ ва иҷрои пурраи уҳдадориҳояш. Мудирияти ликвидноқӣ ба пешгирӣ ҳам аз камбуд ва ҳам зиёдатии он равона шудааст. Камбуди ликвидноқӣ метавонад боиси варшикастагии банк, ва аз андоза беши он метавонад дар судбардории он таъсир расонад.</p>
<p>Қарзи давлатӣ</p>	<p>Маблағи умумии қарзи давлатӣ, иборат аз тамоми маблағҳои содиршуда ва уҳдадориҳои қарзии пардохтнашуда, аз ҷумла уҳдадориҳои қарзии давлат, ки дар натиҷаи додани кафолат ё уҳдадориҳое, дар асоси қонкузориҳо ё шартномаҳо оид ба қарз рух медиҳанд.</p>

Қарзи берунӣ	<p>Уҳдадории қарзии давлат дар нази ғайрирезидентҳо оид ба багардонидани маблағҳои қарзӣ ва фоизҳои онҳо. Вобаста ба гирандаи доройҳои қарзӣ, қарзи давлатӣ метавонад бевосита ва шартӣ(кафолатдор) бошад.</p> <p><i>Қарзи бевоситаи(мустақим) давлатӣ қарзест, ки ҳаҷми доройҳои қарзии ба тассаруфи ҳукумати кишвар воридшударо нишон медиҳад. Қарзи давлатии шартӣ (кафолатнок) ин уҳдадории давлат чун кафили баргардонидани доройҳо ба қарздиҳанда дар ҳолати варшикастагии қарзгиранда аст.</i></p>
Қарзи дохилӣ	<p>Уҳдадориҳои қарзии давлат дар шакли кредитҳои тавассути давлат гирифташуда, қарзҳои давлатие, ки тавассути наشري коғазҳои қиматнок аз номи ҳукумат ва бо фармоиши он татбиқ мешаванд.</p>
Дефолт	<p>Ҳолате дар муносибатҳои қарзӣ аст ва замоне руҳ медиҳад, ки қарзгиранда қарзҳо ва расидҳояшро пардохт намекунад; ҳалалдор шудани уҳдадориҳо оид ба пардохтҳои қарзгиранда дар назди қарздиҳанда, адами қобилияти саривақт пардохтани уҳдадориҳои қарзӣ ё иҷрои дигар шароити аҳду паймонҳои қарзӣ, вале маъмулан, онро ба маънои саркашии ҳукумати марказӣ ё ҳокимияти маъмури аз қарзҳо истифода мебаранд.</p>
Дефолти мустақил	<p>Напардохтани кишвар уҳдадориҳои қарзи давлатиро; муфлисшавии давлат, ки таназзули аксарияти соҳаҳои иқтисодро нишон медиҳад, он дар навбати худ боиси варшикастагии дар мавриди уҳдадориҳои қарзии дохилӣ ва берунӣ мешавад.</p>

Дефолти техникӣ	Аз ҷониби қарзгиранда напардохтани шартҳои иловагии муоҳидаи қарзӣ, масалан, манъи фаъолияти муайян то замони баргардонидани қарз, мусоидати сатҳи муайяни нишондиҳандаҳои молиявии ширкатҳо ва ғайра. Дефолти техникӣ маънои муфлисшавии ширкат ё ғайримумкин будани пардохи уҳдадории қарзиро надорад.
Захири тило ва арзи хориҷӣ	Захираи тилло, ки дар ихтиёри бонки марказӣ ё вазорати молияи давлат аст ва он як қисми хазинаи тилло ва арз аст.
Захираҳои байнал- милалӣ	Захираи дороиҳои молии хориҷие, ки ба давлат тааллуқ доранд ва дар ихтиёри мақомоти танзимкунандаи муносибатҳои пулӣ – қарзӣ қарор доранд, ва воқеан барои талаботҳои танзимкунада ва дигар талаботи дорои аҳамияти умумиқисодӣ истифода мешаванд. Дар маънии васеъ танҳо маҷмуи арзи хориҷӣ ва коғазҳои қиматноке, ки аз ҷониби бонкҳои марказӣ бароварда шудаанд, вале дар маънии боз ҳам васеътар ин истилоҳ аз арзи хориҷӣ, тило ва захираи ББА иборат аст. Аз ин ру барои ифодаи он истилоҳи дақиқтар-захираҳои байналмилалӣ истифода мешавад.

Тавозуни пардохтҳо	Таносуб миёни маблағҳои воридоти пулии аз хориҷ гирифтаи кишвар ва маблағи пардохтҳои ба хориҷ анҷомдода дар марҳилаи муайян (сол, семоҳа, моҳ). Тавозуни пардохтҳо барои як давраи муайян дар асоси нишондиҳандаҳои омори оид ба фаъолиятҳои иқтисодии хориҷӣ дар ин муддат таҳия мешавад ва имкони таҳлил намудани дигаргуниҳоро дар равобити иқтисодии байналмилалии кишвар, миқёс ва хусусиятҳои иштироки онро дар иқтисоди ҷаҳонӣ фароҳам меоварад. Тавозуни фаъоли пардохтҳо боиси афзоиши захири тило ва арзи банки марказӣ мешаванд. Тавозуни ғайрифавол натиҷаи баръакс медиҳад.
Суботи макро-иқтисодӣ	Ба коҳиши амплитудаи (доманаи) инҳирофҳои зикршуда ва коҳиши умқи таназзул меоварад.
Суботи макро-молиявӣ	Мафҳуми суботи макромолиявӣ дар солҳои 90-ум вориди олами илм шуд. Аз он барои таъйини тавсияҳои Буёнди байналмилали арз оид ба суботи ҳолати қорӣ ва ислоҳоти/гузариши низоми иқтисодӣ аз маъмури ба бозорӣ қор мегирфтанд. Зери ин мафҳум қоршиносони Бонки умумиҷаҳонӣ рушди воқеии ММД, суръати пасти таваррум ва тавозуни мусбати ҳисоботҳои қорӣ амлиётҳои пардохтро мефаҳманд.
Тавозуни энергетикӣ	Системаи нишондиҳандаҳое, ки дороиҳо, истеҳсол ва истифодаи тамоми анвои суҳт ва энергияро тавсиф мекунанд. Дар таркиби тавозуни энергетикӣ ҳам тавозуни энергияи барқ ва ҳам суҳту ҳарорати гармӣ дохил мешаванд, бинобар ҳамин онро тавозуни маҷмуӣ маводи суҳту энеергетикӣ меноманд.

Тавозуни тичоратӣ	Таносуби нархи содирот ва воридоти кишварро баро як муддати муайян, маъмулан барои яксол, нишон медиҳад. Ба он дохил мешаванд: нархи маҳсулоти фурухташуда ва харидоришуда бо шартҳои пардохти фаврии он, нархҳои дар шакли қарз воридшуда ва ҳамчунин қарзҳои бебозгашт дар шакли кӯмакҳои ҳукумати ва ё тӯҳфаҳо.
Дастмузди ҳадди ақал	Миқдори ҳазинаи (хароҷот) кофӣ барои таъмини фаъолияти табиӣ инсон, ҳифзи тандурустии он, маҳсулоти ғизоӣ, ҳамчунин маҷмуи маҳсулоти ғайриғизоӣ ва маҷмуи ҳадди ақали хидматрасониҳое, ки барои қонеъ гардонидани ниёзҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии инсон заруранд. Он аз ду унсур-ҷисмонӣ ва иҷтимоӣ иборат аст. Ҷисмонӣ-ифодаи нархи арзишҳои моддӣ зарур барои зисти инсон аст. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ қисмати ҷисмонӣ 85–87% ҳиссаи умумии дастмузди ҳадди ақалро ташкил медиҳад, ва боқимонда ҳиссаи қисмати иҷтимоӣ аст.
Маоши ҳадди ақал	Ҳамон моҳонаи пасттарини музди меҳнат аст, ки корфармо ба коргар медиҳад. Яъне, ин ҳамон сатҳест, ки коргарон пасттар аз он меҳнаташонро фурухтан наметавонанд. Ҳарчанд ки маоши ҳадди ақал дар қонунгузориҳои бисёр кишварҳо вуҷуд дорад, вале оид ба афзалияту нуқсонҳои он назарҳо гуногунанд.
Маоши миёна	Нишондиҳандаи иқтисодӣ, ки ҳаҷми музди меҳнатро барои як корманди корхона, ташкилот тавсиф мекунад; тавассути тақсими ҳаҷми умумии моҳонаи таъиншуда бар шумораи миёнаи кормандон муайян мешавад.

Стандартҳои иҷтимоӣ	Стандартҳои иҷтимоии давлатӣ – стандартҳо ва меъёрҳои иҷтимоӣ, ё маҷмӯи онҳост, ки қонун ё дигар сандҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ муайян намудаанд ва дар базаи онҳо сатҳи кафолатҳои асосии иҷтимоии давлатӣ муайян мегарданд. Қисми таркибии ин стандартҳо аз меъёрҳои иҷтимоӣ, нишондиҳандаҳои меъёри иҷтимоӣ ва нишондиҳандаҳои меъёри харочот (маблағгузорӣ) иборат аст.
Бастаи пулӣ	Маҷмӯае аз пули нақди дар гардиш буда ва маблағҳои ғайринақдӣ, ки дар ҳисоби шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва давлат ҳастанд.
Қоҳиши арзиши пул	Қоҳиши қадри тилло дар воҳиди пулӣ дар шароити ниғаҳдорӣ стандарти тилло. Дар шароити имрӯз ин истилоҳ барои ҳолати қоҳиши нархи арзи милли дар нисбати арзҳои собит дар низоми нархи асъори муайян гардида ба кор бурда мешавад.
Таваррум	Афзоиши сатҳи умумии нархи маҳсулот ва хидматрасониҳо. Ҳангоми таваррум бо ҳамон як миқдор пул бо гузаштани чанд вақт нисбат ба пештар маҳсулот ва хидматрасонии камтар харидорӣ мешавад. Дар ин ҳол мегӯянд, ки дар замоне ки гузашт қобилияти харидори пул паст шуд, пул беарзиш шуд – қисме аз арзиши воқеаиашро гум кард.

Қобилияти харидорӣ

Нишондиҳандаи иқтисодие, ки мутаносибан бо миқдори зарурии пул барои пушонидани сабади иистеъмолии муайяни иборат аз маҳсулоту хидматрасониҳо баробар аст. Қобилияти харидорӣ нишон медиҳад, ки як масрафкунадаи сатҳи оморӣ миёна метавонад дар нархҳои мавҷуда бо миқдори муайяни пул чӣ қадар маҳсулот ва хидматрасониҳо бихарад. Қобилияти харидорӣ ба даромади аҳоли ва он қисмате, ки барои харид чӯдо шудааст, ҳамчунин ба бузургии нарх ва тарофаҳои хидматрасонӣ рабт дорад.

Подписано в печать 29.06.2018. Формат печати 84x 60 1/16.
Бумага офсетная. Тираж 100 экз.
Отпечатано в типографии "Контраст".

ISBN 978-99975-934-8-1

9 789997 593481